

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
Кафедра міжнародного права та порівняльного правознавства

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ

Завідувач кафедри

_____Максимович Р.О.

« ____ » _____ 2023 р.

ДИПЛОМНА РОБОТА
ВИПУСКНИКА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ
«МАГІСТР»
спеціальності 293 «Міжнародне право»

Тема: **ВПЛИВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ НА ПЕРЕХІДНЕ
ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ**

Виконавець: Кошель Наталія Вікторівна

Науковий керівник: д.ю.н, професор кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Мушак Н.Б.

Нормоконтролер: викладач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Головатенко М.Ю.

Київ, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ПЕРЕХІДНЕ ПРАВОСУДДЯ В РАМКАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	10
1.1. Актуальність перехідного правосуддя для Європейського Союзу	10
1.2. Політика, програми та інструменти ЄС у сфері перехідного правосуддя	17
1.3. Ефективність та вплив діяльності ЄС у сфері перехідного правосуддя	28
РОЗДІЛ 2. Перехідне правосуддя в державах-учасниках Європейського Союзу	32
2.1. Внесок ЄС у правосуддя перехідного періоду в державах-членах	32
2.2. Порівняльний аналіз досвіду ЄС у сфері перехідного правосуддя: приклад Косово	40
2.3. Роль ЄС в підтримці перехідного правосуддя.....	45
РОЗДІЛ 3. ПЕРЕХІДНЕ ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ	53
3.1. Правове регулювання перехідного правосуддя в Україні.....	53
3.2. Інструменти перехідного правосуддя, що застосовуються в Україні	60
3.3. Вплив ЄС на процеси перехідного правосуддя в Україні	67
ВИСНОВКИ	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	84

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВПО - внутрішньо переміщені особи

ЄІДПЛ - Європейський інструмент з демократії та прав людини

ЄІС - Європейський інструмент сусідства

ЄКПЛ - Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод

ЄС - Європейський Союз

ЄСПЛ - Європейський суд з прав людини

ІСМ - Інструмент сприяння стабільності та миру

ІСР - Інструмент співробітництва у сфері розвитку

КПП - комісії з питань правди і примирення

МГП - Міжнародне гуманітарне право

МКС - Міжнародний кримінальний суд

МПГПП - Міжнародний пакт про громадянські і політичні права

МТКЮ - Міжнародним кримінальним трибуналом для колишньої

Югославії

ОБСЄ - Організація з безпеки і співробітництва в Європі

ООН - Організація Об'єднаних Націй

ПСА - Процес стабілізації та асоціації

РЄ - Рада Європи

УСА - Угода про стабілізацію та асоціацію

EULEX - Місія Європейського Союзу з питань верховенства права в

Косово

RECOM - Регіональна комісія зі встановлення фактів про військові злочини, скоєні на території колишньої Югославії в 1991-2001 роках

ВСТУП

Європейський Союз (ЄС) є унікальною регіональною організацією, яка бере активну участь у просуванні та підтримці процесів правосуддя перехідного періоду в різних постконфліктних і поставторитарних суспільствах по всьому світу. Правосуддя перехідного періоду це комплекс заходів, спрямованих на усунення спадщини минулих порушень прав людини та запобігання їх повторенню, сприяючи примиренню, демократії та верховенству права. ЄС розробив комплексну політичну основу щодо правосуддя перехідного періоду, а також спеціальні програми та інструменти для допомоги країнам-партнерам у впровадженні механізмів правосуддя перехідного періоду, таких як комісії правди, судові процеси, відшкодування, інституційні реформи та вшанування пам'яті. Однак роль і вплив ЄС у сфері правосуддя перехідного періоду не були достатньо досліджені та оцінені, особливо в світлі мінливих і складних контекстів, у яких діє правосуддя перехідного періоду. Наприклад, правосуддя перехідного періоду може стикатися з викликами, такими як недостатній політичний та суспільний консенсус, низький рівень довіри до держави, обмежені ресурси, втручання зовнішніх акторів, а також ризик відродження насильства.

Одним із найбільш складних і актуальних випадків для участі ЄС у правосудді перехідного періоду є Україна, країна, яка пережила численні перехідні періоди та конфлікти з часу своєї незалежності. Україна зіткнулася з серйозними порушеннями прав людини, такими як масові вбивства під час революції на Майдані в 2014 році, незаконна анексія Криму Росією та триваюча війна. Україні також важко впоратися зі спадщиною свого комуністичного минулого, яке залишило глибокі розбіжності та образи в суспільстві. ЄС є ключовим партнером і підтримує зусилля України щодо досягнення справедливості та примирення, а також впровадження політичних, економічних і правових реформ, які є необхідними для зміцнення демократії, верховенства права та інтеграції з Європою. ЄС надає Україні фінансову, технічну та політичну допомогу, а також сприяє діалогу

та співпраці між різними зацікавленими сторонами, такими як уряд, парламент, громадськість, міжнародні організації та донори. Однак участь ЄС у правосудді перехідного періоду в Україні також стикається з різними проблемами та обмеженнями, які ускладнюють його ефективність та легітимність.

Тому існує потреба в більшій увазі та аналізі від сторони науковців, практиків та політиків, які займаються правосуддям перехідного періоду в Україні та роллю ЄС у цьому процесі. Також необхідно знайти шляхи для підвищення ефективності та легітимності правосуддя перехідного періоду в Україні, а також для забезпечення його відповідності потребам та очікуванням українського народу, який заслуговує на справедливість, мир та гідне життя.

Актуальність теми дослідження

Дослідження ролі Європейського Союзу у процесах правосуддя перехідного періоду в постконфліктних суспільствах є дуже актуальним. Це дослідження має вирішальне значення, оскільки воно досліджує еволюцію та вплив правосуддя перехідного періоду, життєво важливого механізму для боротьби з порушеннями прав людини та відновлення суспільства. Правосуддя перехідного періоду включає різні форми відповідальності, правди, відшкодування та реформи, які спрямовані на забезпечення прав людини, верховенства права та демократії в країнах, які пережили війни, диктатури або інші форми насильства. Актуальність цього дослідження підкреслюється поточними викликами в Україні, де встановлення справедливості та примирення є першочерговим. Україна є однією з найбільш складних та важливих випадків для правосуддя перехідного періоду, оскільки вона зіткнулася з різними формами порушень прав людини, які вимагають різних відповідей. Динаміка суспільних змін, технологічний прогрес і розвиток міжнародного права сприяють своєчасності цього дослідження. Це дослідження спрямоване на нагальну потребу у розумінні та вдосконаленні підходів ЄС до правосуддя перехідного періоду, зокрема в

контексті України, що відображає значні суспільні, правові та наукові інтереси.

Значення теоретичних та практичних основ перехідного правосуддя в контексті міжнародного права підтверджується роботами багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених.

Це питання детально розглядалося і підтримувалося такими міжнародними юристами, як Abazi E., Arnould V., Bachmann K., Bergmane U., Busol K., Davis L., Dobрева A., Teitel R., Unger T., Filatov V. V., та інші, а також українськими науковцями, зокрема Блага А., Мартиненко О., Бущенко А., Гнатовський М., Кориневич А., Короткий Т., Матвійшин І., Тищенко Ю., та іншими.

Незважаючи на значний обсяг досліджень у цій області, потрібно провести всебічний аналіз перехідного правосуддя, а також стандартів та механізмів Європейського Союзу в цій сфері, враховуючи їх розмаїття та потребу в детальнішому вивченні.

Мета дослідження

Основна мета цієї дипломної роботи полягає в тому, щоб розглянути ідеї з попередньої участі ЄС у процесах правосуддя перехідного періоду та оцінити, як цей досвід має сформувати його підхід до правосуддя перехідного періоду в Україні.

Конкретними завданнями цього дослідження є:

- Дослідити концепцію та ключові аспекти правосуддя перехідного періоду в міжнародному праві та практиці, а також цілі, елементи та процеси правосуддя перехідного періоду.
- Вивчити актуальність правосуддя перехідного періоду для ЄС, а також політику, програми та інструменти ЄС у сфері правосуддя перехідного періоду.
- Провести порівняльний аналіз досвіду ЄС у підтримці перехідного правосуддя в Косово, попереднього прикладу участі ЄС у постконфліктному правосудді та примиренні.

- Оцінити правове регулювання та впровадження правосуддя перехідного періоду в Україні, а також інструменти правосуддя перехідного періоду, які використовує Україна.

- Оцінити вплив ЄС на процеси правосуддя перехідного періоду в Україні, а також виклики та можливості для залучення ЄС до правосуддя перехідного періоду в Україні.

Об'єкт дослідження

Об'єктом цього дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі перехідного періоду.

Предмет дослідження

Предметом цього дослідження є аналіз участі ЄС в ініціативах у сфері правосуддя перехідного періоду, особливо зосереджуючись на українському контексті.

Методи дослідження

У магістерській дипломній роботі використовуються різноманітні методи дослідження, включаючи порівняльний аналіз, вивчення прикладів, правовий і політичний аналіз. Кожен метод застосовується контекстуально, щоб забезпечити всебічне розуміння зусиль ЄС у сфері правосуддя перехідного періоду та їх наслідків для України.

- Доктринальний аналіз відповідних міжнародних та європейських правових і політичних документів щодо правосуддя перехідного періоду, а також національного законодавства та нормативних актів України щодо правосуддя перехідного періоду.

- Якісний контент-аналіз офіційних заяв, звітів та публікацій ЄС та його інституцій, а також української влади та організацій громадянського суспільства щодо питань та ініціатив у сфері правосуддя перехідного періоду.

- Порівняльний приклад участі ЄС у перехідному правосудді в Косово та Україні на основі критеріїв ефективності, легітимності та стійкості.

- Критичний аналіз дискурсу перехідного правосуддя в ЄС та Україні.

Структура та обсяг дипломної роботи

Дипломна робота складається з трьох основних розділів, у кожному з яких розглядаються різні аспекти правосуддя перехідного періоду стосовно ЄС та України. Сфера охоплює як теоретичні рамки, так і практичні застосування в сферах міжнародного права, політики ЄС та українського контексту.

- У вступі наводиться передумова та обґрунтування теми дослідження, мета та завдання дослідження, методи дослідження, а також структура та обсяг дисертації.

- Перший розділ досліджує концепцію та ключові аспекти правосуддя перехідного періоду в міжнародному праві та практиці, а також цілі, елементи та процеси правосуддя перехідного періоду.

- У другому розділі розглядається актуальність правосуддя перехідного періоду для ЄС, а також політика, програми та інструменти ЄС у сфері правосуддя перехідного періоду. Він також проводить порівняльний аналіз досвіду ЄС у підтримці правосуддя перехідного періоду в Косово, попереднього прикладу участі ЄС у постконфліктному правосудді та примиренні.

- У третьому розділі оцінюється правове регулювання та впровадження правосуддя перехідного періоду в Україні, а також інструменти правосуддя перехідного періоду, які використовує Україна. Він також оцінює вплив ЄС на процеси правосуддя перехідного періоду в Україні, а також виклики та можливості для залучення ЄС до правосуддя перехідного періоду в Україні.

- Висновок узагальнює основні висновки та аргументи дисертації, а також наслідки та рекомендації для ЄС та України у сфері правосуддя перехідного періоду.

Структура роботи обумовлена її метою, завданнями та предметом дослідження. Дипломна робота складається із переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, якими охоплюються дев'ять підрозділів, висновків та списку використаних джерел (80 найменувань). Загальний обсяг дипломної

роботи – 83 сторінки, у тому числі список використаних джерел – 11 сторінок.

Апробація результатів дослідження.

Окремі наукові результати дослідження були апробовані та опубліковані у межах наступних міжнародних науково-практичних конференцій:

- «Transitional justice in the EU» (POLIT CHALLENGES OF SCIENCE TODAY. INTERNATIONAL RELATIONS: Abstracts of XXIII International conference of higher education students and young scientists, Kyiv, 2023, National Aviation University Editorial board Lutskyi M. [and others] - K: NAU, 2023. - 455 p.)

- «Правосуддя перехідного періоду в Україні: уроки з досвіду Європейського Союзу» (Taras Shevchenko History Conference (Spring 2023): materials of the international scientific conference. Kyiv: Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv. 378 p.)

- «Transitional justice of international law in conditions of global uncertainty» (Матеріали круглого столу з нагоди Дня спротиву окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополя: Тези доповідей. - К.: НАУ, 2023. 181 с.)

- «EU's transitional justice policy, programs and tools» («Часопис Київського університету права» внесено до переліку фахових видань за спеціальністю «Юридичні науки», категорія «Б». Київ: Київський університет права НАН України. 270 ст.)

- «Правові механізми повернення майна вимушеним переселенцям у післявоєнний період» (III-й Всеукраїнський конкурс наукових робіт здобувачів вищої освіти та молодих учених «Бізнес і права людини в Україні: проблеми та рішення під час війни і повоєнного відновлення» з нагоди 75-річчя Загальної декларації прав людини)

РОЗДІЛ 1

ПЕРЕХІДНЕ ПРАВОСУДДЯ В РАМКАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

1.1. Актуальність перехідного правосуддя для Європейського Союзу

Актуальність правосуддя перехідного періоду для Європейського Союзу є багатограним і комплексним питанням, яке охоплює різні аспекти глобальної ролі та обов'язків ЄС. ЄС, будучи потужною організацією, яка прагне сприяти миру, стабільності та демократії, тісно переплітає свої ініціативи та політику з механізмами перехідного правосуддя на світовій та регіональній аренах. Складність і різноманітність правосуддя перехідного періоду, що охоплює такі механізми, як комісії з встановлення істини, судові процеси і відшкодування, зробили його життєво важливим інструментом для суспільств, які борються зі спадщиною минулих несправедливостей і конфліктів. Дослідження участі ЄС у правосудді перехідного періоду не лише проливає світло на його роль у зміцненні глобального миру та справедливості, але й розкриває численні шляхи, якими його політика та дії формували ці процеси правосуддя, а також були сформовані під впливом глобальних процесів.

Правосуддя перехідного періоду займає значне місце у зовнішній політиці ЄС та політиці розвитку, підкреслюючи його роль у пост конфліктній реабілітації, демократизації та просуванні прав людини. ЄС

виступає за комплексні стратегії перехідного правосуддя, що поєднують судові та позасудові підходи, з метою встановлення цілісного та сталого миру в суспільствах, що переходять від конфлікту чи авторитаризму до демократії. ЄС робить свій внесок через фінансову допомогу, розробку політики та розбудову потенціалу для зміцнення інституційної бази країн, що перебувають на перехідному етапі [20, ст. 10-14].

Перехідні періоди, що характеризуються кардинальними соціально-економічними та політичними змінами, вимагають особливого підходу до правосуддя. Умови, в яких відбувається перехід від авторитаризму до демократії або від конфлікту до миру, часто породжують проблеми із забезпеченням прав і свобод громадян, а також відновленням довіри до державних інституцій. Актуальність правосуддя перехідного періоду в контексті ЄС тісно пов'язана з просуванням демократії та прав людини як загально визнаних стандартів. Забезпечення дотримання цих стандартів правовими системами держав-членів ЄС та країн-партнерів має важливе значення для підтримання взаємної довіри та співпраці на континенті.

Правосуддя як засіб забезпечення стабільності. Забезпечення ефективного правосуддя перехідного періоду не лише допомагає притягнути до відповідальності тих, хто порушив закон, але й сприяє створенню стабільного середовища, в якому може розвиватися нова демократична система. Враховуючи, що перехідні періоди часто характеризуються правовою нестабільністю та порушеннями прав людини, створення справедливої системи є необхідною умовою для відновлення соціального порядку та підтримання мирного співіснування. ЄС, як ключовий учасник глобальних процесів, має унікальну можливість і несе відповідальність за сприяння створенню та розвитку справедливих систем правосуддя в країнах з перехідною економікою. Через фінансування, технічну підтримку та обмін досвідом ЄС може сприяти розвитку інституцій, здатних забезпечити повагу до прав і свобод громадян, і таким чином зміцнити демократичні процеси в цих країнах [65].

Перехідне правосуддя є важливим інструментом не тільки для подолання наслідків конфліктів або тоталітарних режимів, але й для забезпечення стабільності та демократії в регіонах, що проходять складні періоди трансформації. Це поняття набуло особливої актуальності для Європейського Союзу у контексті його розширення та зусиль зміцнити принципи верховенства права, захисту прав людини та демократії серед своїх членів та сусідів. Активне просування перехідного правосуддя сприяє зміцненню демократії, адже воно включає такі елементи, як правда, справедливість, відшкодування та не допущення повторення правопорушень. Воно спрямоване на виявлення правди про минулі злочини та насильство що, у свою чергу, допомагає закласти міцні основи для демократичного суспільства, ґрунтованого на взаємному розумінні та повазі до прав і свобод людини [43, ст. 338-341].

Перехідне правосуддя акцентує увагу на відповідальності, вирішуючи проблему безкарності й сприяючи реформам правоохоронних органів і судових систем. Це створює умови для встановлення довіри до державних установ і правової системи в цілому, що є основоположним для будь-якої членської країни ЄС або держави, що прагне інтеграції. Для інтеграції країн у Європейський Союз важливо, щоб їхні правові системи відповідали стандартам ЄС. Перехідне правосуддя підкреслює необхідність адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів, що сприяє гармонізації законодавств та політик на континенті. Враховуючи це, актуальність перехідного правосуддя для ЄС полягає не тільки у внутрішній консолідації його держав-членів, але й у зміцненні його позиції як світового лідера у захисті прав людини, демократії та міжнародного правопорядку.

Європейський Союз, як один із найвпливовіших міжнародних акторів, має унікальну можливість та відповідальність відігравати ключову роль у підтримці перехідного правосуддя, особливо в країнах, що зазнали конфліктів або тоталітарного правління. Його юридичні та моральні зобов'язання ґрунтуються на принципах та цінностях, на яких побудований

ЄС, а саме: демократія, права людини і верховенство права. ЄС, що має значний вплив на світовій арені, може виступати головним посередником у процесах перехідного правосуддя, пропагуючи міжнародні норми, медіацію в конфліктах та підтримку миру. Він може сприяти утвердженню принципів правосуддя і відповідальності, а також надавати підтримку в розслідуваннях воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду.

ЄС має можливість надавати фінансові, технічні та інтелектуальні ресурси для підтримки перехідного правосуддя. Це може включати фінансування місій, проектів для підтримки інституційного розвитку, освітніх програм для юристів і суддів, розробку правових інструментаріїв, а також технічну допомогу в проведенні розслідувань і судових процесів. ЄС може ініціювати та підтримувати механізми для моніторингу прав людини і процесів перехідного правосуддя, співпрацюючи з місцевими органами, міжнародними організаціями, НУО та громадянським суспільством. Важливим є забезпечення прозорості, відкритості та відповідальності в цих процесах. Через дипломатичні канали, культурний обмін, освітні програми та підтримку громадського суспільства, ЄС може активно сприяти процесам примирення. Це також включає підтримку ініціатив, спрямованих на відновлення миру, створення діалогу між спільнотами та відновлення довіри між народами та урядами. У підсумку, активна участь та підтримка ЄС у сфері перехідного правосуддя не тільки підкреслює його зобов'язання перед міжнародною спільнотою, але й сприяє створенню більш стабільного, справедливого та мирного світу. Через такі зусилля, ЄС відіграє роль не просто регіонального лідера, але і глобального прикладу у забезпеченні миру та правосуддя [23].

Стабільність і безпека в регіоні, розширення ЄС та інтеграційні процеси, а також міжнародне право та глобальні зобов'язання становлять три важливі сфери, де перехідне правосуддя відіграє ключову роль у зміцненні ролі та впливу Європейського Союзу. Забезпечення регіональної стабільності є важливим стратегічним завданням для Європейського Союзу, враховуючи

те, що нестабільність та конфлікти, особливо у прикордонних регіонах, можуть призвести до серйозних транскордонних наслідків. Ці наслідки охоплюють не лише масові міграційні потоки, які можуть викликати гуманітарні кризи та соціально-економічні виклики в країнах ЄС, але й розповсюдження тероризму, організованої злочинності, та інших форм незаконної діяльності, які підривають безпеку і добробут громадян ЄС. У цьому контексті, ініціативи перехідного правосуддя відіграють критичну роль, оскільки вони пропонують структурований підхід до розробки механізмів для подолання минулих злочинів та грубих порушень прав людини. Такі механізми мають на меті забезпечити, щоб справедливість була відновлена, жертви були відшкодовані, а винні особи притягнуті до відповідальності. Це, в свою чергу, сприяє відновленню довіри між різними секторами суспільства, включаючи етнічні та релігійні групи, політичні партії, та урядові структури [78].

Для країн, що прагнуть до членства в Європейському Союзі, відповідність Копенгагенським критеріям є обов'язковою передумовою. Ці критерії вимагають, зокрема, стабільності політичних установ, дотримання принципів демократії, верховенства права, прав людини, а також захисту прав меншин. У рамках цих вимог перехідне правосуддя має вирішальне значення, адже його мета полягає у розробці стратегій для подолання травм минулого, включаючи розслідування та притягнення до відповідальності тих, хто відповідальний за грубі порушення прав людини. У цьому процесі Європейський Союз може виступати не лише як спостерігач, але й як активний учасник, що надає підтримку на різних рівнях. Одним з можливих напрямків є фінансова та технічна допомога, яка може бути спрямована на розбудову інституційних здібностей, зміцнення системи правосуддя, підтримку відновлення жертв та забезпечення доступу до справедливості. Крім того, ЄС може надавати експертну підтримку для проведення інституційних реформ, навчання фахівців у сфері правосуддя, та впровадження міжнародних стандартів у національну практику. Важливо

підкреслити, що успіх процесів перехідного правосуддя значною мірою залежить від власної відповідальності країн-кандидатів, їх зобов'язання перед справедливістю та правами людини, а також від їх готовності до проведення реальних змін на шляху до інтеграції в європейський простір. ЄС, у свою чергу, може сприяти цим зусиллям, надаючи необхідні ресурси, знання та підтримку на шляху до відновлення справедливості та стабільності.

Як один з ключових гравців на міжнародній арені, Європейський Союз має моральні та юридичні обов'язки дотримуватися міжнародного права та підтримувати його дотримання в усьому світі. Це зокрема стосується підтримки інституцій, які борються зі злочинами проти людства, таких як Міжнародний кримінальний суд (МКС), і роботи з міжнародними партнерами для просування глобальної відповідальності за грубі порушення прав людини та воєнні злочини. Через використання дипломатичних та правових інструментів, ЄС може відігравати важливу роль у формуванні міжнародної агенди, активно співпрацюючи з різними країнами, регіональними організаціями, та глобальними інституціями. Це може включати все від офіційних дипломатичних звернень до санкцій проти осіб та режимів, які порушують міжнародні стандарти прав людини. Більше того, ЄС може використовувати свій вплив для підтримки дотримання міжнародних угод, сприяння доступу до справедливості для жертв порушень, а також для посилення світових норм і стандартів у сфері прав людини. Важливо, щоб ЄС продовжував використовувати свої ресурси та вплив для захисту тих, хто вразливий, та для підтримки міжнародної справедливості, спираючись на принципи верховенства права, прав людини, та міжнародної солідарності [19].

Кожна з цих областей вимагає цілісного підходу, який об'єднує дипломатію, розробку політики, фінансові інвестиції та технічну експертизу. Активна участь ЄС у перехідному правосудді не тільки зміцнює його власну безпеку, стабільність та правову систему, але й підтримує міжнародний порядок, оснований на правах людини, демократії та верховенстві права.

Показовою ілюстрацією участі ЄС у правосудді перехідного періоду є ситуація на Балканах, зокрема в Косово. Пост-югославські держави пережили жорстокі конфлікти, позначені кричущими порушеннями прав людини. ЄС, прагнучи стабілізувати регіон, сприяв створенню механізмів примирення та правосуддя, зокрема через Процес стабілізації та асоціації (ПСА), який нерозривно пов'язував перспективи вступу країн регіону до ЄС з їхньою співпрацею з Міжнародним кримінальним трибуналом для колишньої Югославії (МТКЮ).

Зусилля ЄС у сфері правосуддя перехідного періоду, незважаючи на їхню масштабність та інвестиції, заслуговують на детальний аналіз. Він дійсно відіграв ключову роль у приверненні уваги світової спільноти до правосуддя перехідного періоду і часто був життєво важливою фінансовою та моральною підтримкою цих ініціатив. Однак з'являються критичні зауваження щодо послідовності та неупередженості його участі. Наприклад, ЄС критикують за те, що він іноді надає пріоритет стабілізації та безпеці, а не забезпеченню підзвітності та правосуддя. На Балканах ЄС критикували за надання пріоритету швидкому врегулюванню конфлікту і регіональній стабілізації, іноді за рахунок всеосяжного, інклюзивного і чутливого до місцевих особливостей процесу правосуддя перехідного періоду [42, ст. 338-340].

ЄС може сприяти обміну знаннями та кращими практиками між державами-членами та іншими країнами перехідного періоду з метою підвищення ефективності правосуддя перехідного періоду. Аналіз прикладів правосуддя перехідного періоду в різних європейських країнах може надати цінні уроки для розробки ефективних стратегій і політик у цій сфері, особливо в контексті викликів, що виникають внаслідок міжнародних конфліктів і внутрішньополітичних криз. Ці аспекти демонструють важливість правосуддя перехідного періоду для Європейського Союзу в контексті забезпечення стабільності, правопорядку та справедливості на континенті.

Отже, правосуддя перехідного періоду має вирішальне значення для забезпечення стабільності, миру і демократії в умовах глобальних викликів і змін. ЄС, як важливий міжнародний актор, має потенціал і ресурси для просування справедливих і ефективних систем правосуддя, які можуть сприяти зміцненню стабільності і прогресу в регіоні і в усьому світі. Для ЄС, як глобального гравця і захисника принципів прав людини та верховенства права, активна участь у підтримці та впровадженні процесів правосуддя перехідного періоду є не лише моральним обов'язком, але й стратегічною необхідністю, що сприяє стабільності та безпеці в Європі та за її межами.

Узагальнюючи вищезазначені міркування, можна сказати, що діяльність Європейського Союзу у сфері правосуддя перехідного періоду окреслює складну, багатогранну динаміку, яка пролягає через нюанси розбудови миру, примирення та правосуддя. Вплив ЄС на процеси перехідного правосуддя в усьому світі, прикладом якого є його діяльність на Балканах, ілюструє прихильність до гармонізації миру і правосуддя, хоча й викликає окремі критичні зауваження щодо послідовності та місцевої чутливості. У майбутньому підходи і політика ЄС щодо правосуддя перехідного періоду неминуче формуватимуться під впливом глобальних дискурсів про примирення, підзвітність і сталий мир, що розвиваються, і самі формуватимуться під впливом цих політик.

1.2. Політика, програми та інструменти ЄС у сфері перехідного правосуддя

Правосуддя перехідного періоду, яке включає різні судові та позасудові стратегії, спрямовані на подолання наслідків широкомасштабних порушень прав людини, має важливе значення для суспільств, які прагнуть примирення, справедливості та миру. Воно передбачає протистояння минулій несправедливості та забезпечення підзвітності, відшкодування збитків і сприяння суспільному зціленню. У цьому контексті Європейський Союз

відіграє важливу роль у просуванні правосуддя перехідного періоду як на внутрішньому, так і на глобальному рівнях, розробляючи та впроваджуючи численні політики, програми та ініціативи.

Підхід ЄС до правосуддя перехідного періоду є комплексним і багатограним, оскільки визнає динамічний і складний характер перехідних суспільств. Він зосереджується не лише на правовому відшкодуванні, але й на досягненні соціального відновлення та сталого миру. Це передбачає застосування різних механізмів - починаючи з судових позовів і закінчуючи відшкодуванням збитків, інституційними реформами та ініціативами з пошуку правди і вшанування пам'яті з урахуванням конкретних контекстів і потреб постраждалих суспільств [67, ст. 131-145].

Європейський Союз розробив міцний політичний фундамент для підтримки перехідного правосуддя, встановивши свої ключові принципи, цілі та підходи до співпраці, як з країнами-партнерами, так і з міжнародними та регіональними організаціями. Ці рамки мають вирішальне значення для надання рекомендацій і забезпечення послідовного та ефективного підходу до правосуддя перехідного періоду в різних контекстах. На практиці підтримка перехідного правосуддя з боку ЄС поширюється на фінансову допомогу, політичний діалог, технічну експертизу та адвокаційні зусилля. Ці інструменти використовуються у взаємодоповнюючий спосіб для зміцнення місцевого потенціалу, сприяння підзвітності та суспільному примиренню, а також для сприяння сталому переходу до миру та демократії.

Активна роль ЄС у правосудді перехідного періоду підкреслює його більш широку прихильність до захисту прав людини, демократії та верховенства права як фундаментальних принципів його зовнішньої політики та зовнішніх дій. Інтегруючи ці цінності в свої ініціативи у сфері правосуддя перехідного періоду, ЄС прагне сприяти створенню середовища, яке не лише виправляє минулі несправедливості, а й запобігає їх повторенню. По суті, стратегічна участь ЄС у правосудді перехідного періоду характеризується цілісним підходом, який визнає необхідність різноманітних стратегій,

орієнтованих на конкретний контекст. Ці стратегії враховують багатовимірну природу правосуддя, примирення та розбудови миру в суспільствах, що виходять з періодів конфлікту або авторитарного правління. Своїми узгодженими зусиллями ЄС прагне інтегрувати ці складні процеси у фундаментальні структури суспільств, прокладаючи шлях до тривалої стабільності та демократичного врядування [14, ст. 11-17].

ЄС може реалізувати свою підтримку правосуддя перехідного періоду за допомогою різних інструментів та дій.

Фінансова допомога: ЄС є одним з найбільших донорів ініціатив у сфері правосуддя перехідного періоду в усьому світі, надаючи фінансування через різні інструменти, такі як Європейський інструмент з демократії та прав людини (ЄДПЛ), Інструмент сприяння стабільності та миру (ІСМ), Інструмент співробітництва у сфері розвитку (ІСР), Європейський інструмент сусідства (ЄІС) та Інструмент допомоги на етапі підготовки до вступу в ЄС. ЄС підтримує широке коло суб'єктів і заходів, пов'язаних з правосуддям перехідного періоду, таких як міжнародні трибунали і суди; національні судові системи; комісії з встановлення істини; програми відшкодування; інституційні реформи; організації громадянського суспільства; групи потерпілих; правозахисники; ЗМІ; освіта; меморіалізація [58, ст. 27-70].

Політичний діалог: ЄС бере участь у політичному діалозі з країнами-партнерами з питань правосуддя перехідного періоду на різних рівнях і форумах, таких як двосторонні зустрічі, діалоги з прав людини, підкомітети з прав людини, спільні комітети, ради асоціацій. ЄС використовує ці можливості для підвищення обізнаності, висловлення занепокоєння, обміну досвідом, надання порад, заохочення співпраці та моніторингу прогресу.

Технічна експертиза: ЄС надає технічну експертизу країнам-партнерам з питань правосуддя перехідного періоду за допомогою різних засобів, таких як направлення експертів; організація семінарів; сприяння обміну досвідом; проведення тренінгів; проведення досліджень; розробка керівних принципів.

ЄС спирається на власний досвід, а також на досвід зовнішніх суб'єктів, таких як міжнародні організації, регіональні організації, спеціалізовані агентства, академічні установи, аналітичні центри.

Адвокація: ЄС відстоює питання правосуддя перехідного періоду на різних платформах і в різних контекстах, таких як регіональні організації, конференції та багатосторонні форуми. ЄС використовує ці платформи для просування своєї політики, підтримки резолюцій, заяв та спільних ініціатив.

а. Рамкова політика ЄС щодо підтримки правосуддя перехідного періоду (2015)

Ці політичні рамки підкреслюють відданість ЄС наданню допомоги країнам, залученим до процесу правосуддя перехідного періоду, зосереджуючись на чотирьох основних принципах: право на правосуддя, право на відшкодування, гарантія неповторення та право на правду. Рамкова програма зобов'язується надавати політичну, фінансову та технічну підтримку, особливо наголошуючи на ролі жінок та боротьбі з сексуальним і гендерно зумовленим насильством в рамках процесів правосуддя перехідного періоду. Вона виступає за цілісний і всеосяжний підхід, що сприяє створенню механізмів, які інтегрують правосуддя перехідного періоду в більш широкі стратегії врядування, розвитку та розбудови миру.

Політична структура базується на означенні та ключових компонентах перехідного правосуддя, які були окреслені у звіті Генерального секретаря ООН про верховенство права та перехідне правосуддя в умовах конфліктних і постконфліктних суспільств (2004) [48]. Ці елементи включають кримінальне правосуддя, виявлення істини, компенсацію збитків, запобігання повторенню подій та інституційні реформи. Політичні рамки визначають, як ЄС може діяти в ситуаціях, де в минулому мали місце порушення і зловживання, підтримуючи комбінацію цих заходів з урахуванням конкретного контексту.

Рамкова політика також підкреслює необхідність підходу до правосуддя перехідного періоду, що ґрунтується на місцевій та національній

відповідальності, з правами та участю потерпілих у центрі уваги. У концептуальних засадах визнається, що правосуддя перехідного періоду не є універсальним рішенням, а скоріше гнучким і адаптивним процесом, який має враховувати конкретні історичні, політичні, соціальні та культурні обставини кожної країни. У концептуальних засадах також підкреслюється важливість забезпечення гендерної чутливості, інклюзивності, узгодженості, координації, взаємодоповнюваності та сталості в процесах правосуддя перехідного періоду.

Політичні рамки визначають чотири основні цілі підтримки правосуддя перехідного періоду з боку ЄС:

- Боротьба з безкарністю за тяжкі злочини шляхом підтримки механізмів підзвітності, які відповідають міжнародним стандартам належної правової процедури та справедливого судового розгляду;

- Забезпечити визнання та відшкодування збитків жертвам шляхом підтримки заходів, які визнають їхні страждання, відновлюють їхню гідність та надають їм адекватну компенсацію;

- Сприяти зміцненню довіри між окремими особами та групами шляхом підтримки заходів, що сприяють діалогу, примиренню, зціленню та соціальній згуртованості;

- Сприяти примиренню та недопущенню повторення шляхом підтримки заходів, які зміцнюють верховенство права, демократичні інститути, захист прав людини та реформування сектору безпеки [18].

в. Інструмент сприяння стабільності та миру (ІСМ)

ІСМ, що діяв з 2014 по 2020 рік, був спрямований на реалізацію зовнішньої політики безпеки ЄС. Він відігравав ключову роль у забезпеченні швидкого реагування на кризові ситуації, пом'якшенні ризиків і загроз, а також у розвитку потенціалу сектору безпеки в країнах-партнерах. Зокрема, в контексті правосуддя перехідного періоду ІСМ сприяла підтримці ЄС коротко- та середньо-строкових ініціатив, спрямованих на відновлення стабільності та безпеки шляхом зміцнення верховенства права, підтримки

реформ у сфері правосуддя та сприяння процесам примирення в пост конфліктних ситуаціях [21, ст. 20-21].

с. Європейський інструмент демократії та прав людини (ЄІДПЛ)

ЄІДПЛ є ключовою ініціативою Європейського Союзу, що втілює його відданість просуванню демократії та прав людини в країнах за межами його кордонів. Важливою сферою уваги ЄІДПЛ є правосуддя перехідного періоду - елемент, який виділяється як першочергова тематична проблема. Цей акцент відіграє важливу роль у наданні допомоги організаціям громадянського суспільства, що дозволяє їм ініціювати та очолювати проекти, спрямовані на зміцнення демократичних принципів, посилення підзвітності та надання необхідної допомоги тим, хто постраждав від порушень прав людини.

Підхід ЄІДПЛ не є поверхневим, він спрямований на створення атмосфери, сприятливої для демократії та поваги до прав людини. Це досягається шляхом забезпечення життєво важливого зв'язку між механізмами правосуддя перехідного періоду та розвитком міцних демократичних інститутів. По суті, ЄІДПЛ слугує наріжним каменем для забезпечення того, щоб перехідні процеси не просто відбувалися, а призводили до створення стабільних, функціонуючих і стійких демократичних систем, які захищають права людини. Завдяки цій стратегічній підтримці ЄІДПЛ ефективно долає розрив між негайними, короткостроковими рішеннями у сфері правосуддя та довгостроковою метою створення стійких демократичних інститутів [15, ст. 2-3].

d. Європейський фонд розвитку

Хоча Європейський фонд розвитку не призначений виключно для правосуддя перехідного періоду, він відіграє життєво важливу роль у забезпеченні того, щоб процеси правосуддя перехідного періоду були вкорінені в соціально-економічних реаліях. Підтримуючи економічні, соціальні та інституційні реформи, фонд сприяє створенню середовища, в

якому механізми правосуддя перехідного періоду можуть бути більш ефективно впроваджені та підтримуватися [13, ст. 8-19].

Кожна з цих політик та інструментів надає особливий характер підходу ЄС до правосуддя перехідного періоду, дозволяючи йому втручатися в різні контексти за допомогою спеціальних стратегій. Переплітаючи свою політику та інструменти з соціально-політичними та економічними реаліями пост конфліктних суспільств, ЄС намагається розробити процеси перехідного правосуддя, які є одночасно контекстуально релевантними та пронизані міжнародними стандартами прав людини та підзвітності. Таким чином, ЄС не лише формує, але й вивчає багатогранну природу процесів перехідного правосуддя в різних глобальних контекстах.

Перехідне правосуддя вимагає більш ніж одного підходу через унікальні соціально-політичні ландшафти, притаманні кожній конфліктній або пост конфліктній державі. ЄС продемонстрував здатність орієнтуватися в цих багатогранних сценаріях, поєднуючи політику з практикою за допомогою різноманітних програм і стратегічних орієнтирів. Політика, програми та інструменти ЄС у сфері правосуддя перехідного періоду застосовуються в різних контекстах і регіонах, що відображає різноманітність і складність процесів правосуддя перехідного періоду. Ось деякі з ілюстративних прикладів:

Спадщина Другої світової війни: Витоки ЄС можна простежити в період після Другої світової війни, яка залишила у спадок масові порушення прав людини та звірства в Європі. ЄС був заснований на принципах миру, примирення та інтеграції між колишніми ворогами і підтримав різні заходи, спрямовані на подолання наслідків минулого, такі як створення Європейського суду з прав людини, прийняття Європейської конвенції з прав людини [7, ст. 282-288]; переслідування воєнних злочинців; збереження і виховання пам'яті про Голокост. ЄС також підтримав зусилля перехідного правосуддя в інших регіонах, що постраждали від Другої світової війни,

через фінансову допомогу, політичний діалог, технічну експертизу та адвокацію.

Падіння комунізму в Центральній та Східній Європі: ЄС підтримував перехід від комунізму до демократії в Центральній та Східній Європі з кінця 1980-х - початку 1990-х років, що супроводжувався різними проблемами правосуддя перехідного періоду, такими як подолання спадщини репресій, насильства, корупції та порушень прав людини за колишніх режимів. ЄС підтримав різні заходи, спрямовані на вирішення цих проблем, такі як процес вступу до ЄС, Копенгагенські критерії, Процес стабілізації та асоціації, стратегія розширення, Європейська політика сусідства. ЄС також підтримав конкретні ініціативи у сфері правосуддя перехідного періоду, такі як політика люстрації, програми реституції та компенсації, комісії з встановлення істини, відкриття архівів, проекти меморіалізації.

Війна в колишній Югославії: ЄС бере участь у процесі розбудови миру та примирення в колишній Югославії з початку 1990-х років, що передбачає подолання наслідків етнічних чисток, геноциду, воєнних злочинів, злочинів проти людяності та порушень прав людини, скоєних під час конфлікту. ЄС підтримав різні заходи, спрямовані на подолання цієї спадщини, такі як Дейтонська мирна угода, Пакт стабільності для Південно-Східної Європи, Міжнародний трибунал для колишньої Югославії, Рада регіонального співробітництва. ЄС також підтримав конкретні ініціативи у сфері правосуддя перехідного періоду, такі як програми відшкодування збитків, проекти з пошуку зниклих безвісти, асоціації жертв, мережі громадянського суспільства, діалоги з примирення.

Арабська весна: ЄС підтримує процес демократичних перетворень і реформ в арабському регіоні з 2011 року, що передбачає подолання спадщини авторитаризму, репресій, корупції та порушень прав людини за колишніх режимів. ЄС підтримав різні заходи, спрямовані на підтримку цього процесу, такі як Партнерство за демократію і спільне процвітання з країнами Південного Середземномор'я; Європейська політика сусідства;

Союз для Середземномор'я. ЄС також підтримав конкретні ініціативи в галузі правосуддя перехідного періоду, такі як комісії з встановлення істини, конституційні реформи, реформи сектору безпеки, розширення прав і можливостей громадянського суспільства, моніторинг дотримання прав людини [22, ст. 3-5].

Участь ЄС у процесах правосуддя перехідного періоду мала як позитивні, так і негативні наслідки та наслідки. Нижче наведено деякі досягнення та недоліки:

Досягнення: ЄС сприяв просуванню норм і стандартів правосуддя перехідного періоду як на глобальному, так і на регіональному рівнях через свої політичні рамки, фінансову допомогу, політичний діалог, технічну експертизу та адвокацію. ЄС також долучився до підтримки процесів правосуддя перехідного періоду в різних контекстах і регіонах, використовуючи свої інструменти та дії. ЄС допоміг забезпечити притягнення до відповідальності за тяжкі злочини, визнання та відшкодування збитків жертвам, зміцнення довіри між окремими особами та групами, сприяння примиренню та недопущенню рецидивів, зміцнення верховенства права та демократичних інститутів, захист прав людини та реформування сектору безпеки.

Недоліки: Участь Європейського Союзу в перехідному правосудді супроводжується деякими труднощами та обмеженнями, серед яких неконсистентність, вибірковість, умовність, інтервенція, кооптація, політизація, розшарування та повторення дій. Політичні рамки, які ЄС використовує для підтримки перехідного правосуддя, не завжди застосовуються однаково та ефективно у різних ситуаціях і регіонах. Наприклад, ЄС отримував критику за використання подвійних стандартів та нав'язування свого порядку денного у справах перехідного правосуддя, як це було в ситуації з Косово. Також ЄС зазнавав критики за ігнорування або підривання певних аспектів перехідного правосуддя, включаючи

компенсації, гарантії неповторення подій та гендерну справедливість [27, р. 5-8].

Програми та інструменти ЄС з підтримки правосуддя перехідного періоду не завжди пристосовані до конкретних потреб і реалій кожної ситуації. Наприклад, ЄС зіткнувся з труднощами в координації та узгодженні своїх різних інструментів і дій у сфері правосуддя перехідного періоду, наприклад, між політичною та фінансовою підтримкою, або між двосторонньою та багатосторонньою участю. ЄС також зіткнувся з проблемами у забезпеченні місцевої та національної відповідальності та участі у процесах правосуддя перехідного періоду, наприклад, шляхом поваги до різноманітності та складності кожного контексту або шляхом залучення відповідних зацікавлених сторін та бенефіціарів.

Фінансова допомога ЄС на підтримку правосуддя перехідного періоду не завжди є достатньою або сталою. Наприклад, ЄС стикається з бюджетними обмеженнями та конкуруючими пріоритетами, які обмежують його фінансові можливості та гнучкість у питаннях правосуддя перехідного періоду. ЄС також намагається забезпечити довгостроковий вплив і життєздатність своєї фінансової підтримки ініціатив у сфері правосуддя перехідного періоду, наприклад, шляхом створення належних механізмів моніторингу та оцінки, а також шляхом посилення синергії та взаємодоповнюваності з іншими донорами та суб'єктами.

Політичний діалог ЄС щодо підтримки правосуддя перехідного періоду не завжди є конструктивним та ефективним. Наприклад, ЄС зіткнувся з опором і протидією з боку деяких країн-партнерів, які відкидають його участь або вплив на питання правосуддя перехідного періоду, наприклад, з міркувань суверенітету, політичної чутливості або через розбіжності в інтересах. ЄС також стикався з дилемами і компромісами між своїми принципами та інтересами в питаннях правосуддя перехідного періоду, наприклад, між просуванням прав людини і демократії або підтриманням стабільності і безпеки [44].

Технічний досвід ЄС у підтримці правосуддя перехідного періоду не завжди є доречним або доцільним. Наприклад, ЄС не має достатніх знань і можливостей щодо деяких аспектів або вимірів правосуддя перехідного періоду, таких як культурні, історичні або релігійні чинники, які впливають на процеси правосуддя перехідного періоду. ЄС також не зміг адаптувати свою технічну допомогу до мінливої динаміки і потреб процесів правосуддя перехідного періоду, наприклад, шляхом надання своєчасних і гнучких відповідей або врахування отриманих уроків і передового досвіду.

Зусилля ЄС у підтримці перехідного правосуддя іноді не виявляються достатньо ефективними чи вагомими. ЄС часто зіштовхується з обмеженими можливостями впливу на деякі країни-партнери, особливо тих, що не поділяють спільних цінностей або інтересів у питаннях перехідного правосуддя, частково через геополітичні умови, асиметрію влади або конкурентні політики. Також відзначається недостатня узгодженість та послідовність у підході ЄС до цих питань, як це видно з розриву між його внутрішньою та зовнішньою політикою, а також між його заявами та діями [53, ст. 355-361].

Отже, політичний курс ЄС щодо підтримки перехідного правосуддя представляє собою широкий та амбітний план, який відображає зобов'язання та потенціал ЄС зіграти позитивну та значущу роль у цій сфері. Однак політичні рамки також стикаються з певними проблемами та обмеженнями, які перешкоджають їхній реалізації та ефективності. ЄС має вирішити ці проблеми та обмеження шляхом покращення послідовності, узгодженості, координації, взаємодоповнюваності та адаптивності своєї політики, програм та інструментів підтримки правосуддя перехідного періоду. ЄС також має посилити діалог і співпрацю з країнами-партнерами, міжнародними та регіональними організаціями, суб'єктами громадянського суспільства та групами потерпілих з питань правосуддя перехідного періоду. ЄС також повинен прагнути збалансувати свої принципи та інтереси, а також внутрішню і зовнішню політику в питаннях правосуддя перехідного періоду.

Таким чином, ЄС може зробити більш ефективний і позитивний внесок у просування норм і стандартів правосуддя перехідного періоду, а також у підтримку процесів правосуддя перехідного періоду в різних контекстах і регіонах. Роль і підходи ЄС у сфері правосуддя перехідного періоду можуть також вплинути на його власну ідентичність і авторитет як глобального гравця, який просуває права людини, демократію і верховенство права як основні цінності своєї зовнішньої діяльності.

Якщо проаналізувати різноманітні аспекти участі ЄС у процесах правосуддя перехідного періоду, то на перший план виходять подвійні наративи успіхів і недоліків. Фінансова та технічна допомога ЄС у багатьох випадках справді відіграла вирішальну роль у зміцненні механізмів правосуддя перехідного періоду в пост конфліктних суспільствах. Однак критика часто стосується потенційного надмірного акценту на інституційних та судових заходах, іноді, можливо, на шкоду соціально-політичним і культурним ініціативам. Виклик часто полягає в дотриманні тонкого балансу між дотриманням міжнародних стандартів правосуддя та врахуванням культурних, історичних і соціальних особливостей відповідних суспільств. Це піднімає важливі питання щодо адаптивності, інклюзивності та чутливості втручання ЄС до різноманітних контекстів, в яких розгортаються процеси правосуддя перехідного періоду [79, ст. 285-286].

Складна діяльність ЄС у сфері правосуддя перехідного періоду висвітлює наратив, який заслуговує як похвали, так і критики. Хоча його політика, програми та інструменти, безперечно, створили простір для підзвітності та примирення в пост конфліктних контекстах, тонкощі кожного суспільного середовища вимагають постійно розвиваючого та рефлексивного підходу. Забігаючи наперед, можна сказати, що ЄС, збагачений своїм різноманітним досвідом і критичним аналізом, має всі можливості для перекалібрування своїх стратегій, що може призвести до створення більш контекстуально адаптованих, культурно чутливих і цілісно ефективних ініціатив у сфері правосуддя перехідного періоду.

1.3. Ефективність та вплив діяльності ЄС у сфері перехідного правосуддя

Європейський Союз все більше усвідомлює значущість своєї ролі у підтримці перехідного правосуддя по всьому світу як ключового інструменту сприяння мирному розвитку, безпеці та дотриманню прав людини. У даному розділі проводиться аналіз ефективності та впливу заходів, вжитих ЄС у рамках перехідного правосуддя, вивчаються використані стратегії, досягнуті успіхи та оцінюється вплив цих дій на суспільства, що перебувають у процесі постконфліктного відновлення та примирення. В оцінці різноманітних механізмів перехідного правосуддя, які підтримуються ЄС, акцентується увага на успіхах та областях, де подальші поліпшення можуть збільшити ефективність ініціатив ЄС.

Однією з головних проблем для оцінки ефективності та впливу діяльності ЄС у сфері правосуддя перехідного періоду є відсутність чіткої та узгодженої політичної основи та стратегії. ЄС прийняв кілька резолюцій, керівних принципів і планів дій, які стосуються правосуддя перехідного періоду, але вони часто розпливчасті, непослідовні або фрагментовані. Крім того, на підхід ЄС до правосуддя перехідного періоду впливають його політичні інтереси, цінності та норми, а також конкретні контексти та потреби кожної країни чи регіону. Тому, щоб оцінити ефективність та вплив діяльності ЄС у сфері правосуддя перехідного періоду, необхідно враховувати як внутрішні, так і зовнішні фактори, які формують його дії та результати [24, ст. 320-322].

Деякі з можливих критеріїв оцінки:

- Наскільки діяльність ЄС узгоджується з міжнародними стандартами та передовою практикою правосуддя перехідного періоду.
- Ступінь узгодженості та координації між різними інституціями та суб'єктами ЄС, залученими до правосуддя перехідного періоду, такими як

Європейська комісія, Європейська служба зовнішньої діяльності, Європейський парламент та делегації ЄС.

- Рівень участі та консультацій із місцевими зацікавленими сторонами, такими як організації громадянського суспільства, групи потерпілих, правозахисники та національні органи влади.
- Актуальність і реагування діяльності ЄС на конкретні потреби та пріоритети кожної країни чи регіону, де здійснюється правосуддя перехідного періоду.
- Ефективність і стійкість діяльності ЄС у досягненні поставлених цілей і сприянні довгостроковому миру, демократії, верховенству права та правам людини [4, ст. 2-4].

ЄС використовував різні стратегії та інструменти у своїх зусиллях щодо правосуддя перехідного періоду, починаючи від дипломатичних дій, фінансування, розбудови потенціалу та закінчуючи допомогою у проведенні правових реформ. Вирішальним інструментом було використання умов зовнішнього фінансування. За допомогою таких інструментів, як Європейський інструмент демократії та прав людини, ЄС надає цільову фінансову підтримку процесам правосуддя перехідного періоду, часто з дотриманням конкретних умов, пов'язаних з правами людини та верховенством права.

Крім того, ЄС відіграв значну роль у відстоюванні та підтримці створення міжнародної правової бази та інституцій, таких як Міжнародний кримінальний суд, які є життєво важливими для процесів правосуддя перехідного періоду. Держави-члени ЄС працювали, як індивідуально, так і колективно, щоб узгодити свою зовнішню політику з принципами правосуддя перехідного періоду, хоча узгодженість і послідовність цієї політики часом зазнавали виклику через геополітичні інтереси та динаміку всередині держав-членів.

Вивчення конкретних прикладів підкреслює різний вплив ініціатив ЄС. Наприклад, на Західних Балканах поєднання дипломатичного тиску,

технічної допомоги та фінансової підтримки з боку ЄС значно сприяло створенню та роботі Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії. Цей трибунал відіграв вирішальну роль у вирішенні втручань і порушень прав людини, хоча критика щодо тривалості судових процесів і гаданих розбіжностей у винесенні вироків є уроками для майбутніх ініціатив [56].

Незважаючи на те, що допомога ЄС сприяла деяким позитивним зрушенням, таким як підтримка правових реформ і створення місцевих механізмів правосуддя, постійні проблеми залишаються. До них належать політична нестабільність, відсутність достатньої відповідальності на місцевому рівні та складність балансу між зусиллями з розбудови миру та вимогами справедливості.

Хоча є помітні успіхи, неефективність виникає через такі фактори, як недостатня координація з місцевими зацікавленими сторонами, різний рівень зобов'язань між державами-членами ЄС, а іноді й розрив між головними цілями політики ЄС та реальністю на місцях. Крім того, вплив цих ініціатив іноді послаблюється складністю пост конфліктного середовища, політичною напруженістю, що лежить в основі, і масштабністю завдання відновлення соціальної структури після порушень.

ЄС мав помітний вплив на глобальне правосуддя перехідного періоду, його ініціативи сприяли переслідуванню порушень прав людини, створенню механізмів встановлення правди та примирення та інституційній реформі в кількох країнах. Однак ефективність цих зусиль може бути спорадичною під впливом багатьох факторів, починаючи від місцевої політичної динаміки і закінчуючи міжнародними геополітичними міркуваннями.

У майбутньому для ЄС вкрай важливо підвищити адаптивність і оперативність своїх механізмів підтримки правосуддя перехідного періоду. Це передбачає більш глибоку взаємодію з місцевими громадами та громадянським суспільством, гарантуючи, що їхні потреби та перспективи формують процеси правосуддя. Крім того, існує потреба у більшій

узгодженості та єдності між державами-членами ЄС у їхніх зобов'язаннях щодо правосуддя перехідного періоду та зовнішньополітичних позиціях. Нарешті, зберігаючи свою фінансову та дипломатичну підтримку, ЄС повинен постійно оцінювати вплив своєї діяльності, враховуючи отримані уроки в майбутніх ініціативах, щоб посилити як ефективність, так і дієвість своєї ролі в глобальних зусиллях у сфері правосуддя перехідного періоду.

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕХІДНЕ ПРАВОСУДДЯ В ДЕРЖАВАХ-УЧАСНИЦЯХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

2.1. Внесок ЄС у правосуддя перехідного періоду в державах-членах

Правосуддя перехідного періоду – це галузь дослідження та практики, яка спрямована на вирішення проблем минулих порушень прав людини, особливо тих, що були скоєні під час збройних конфліктів або авторитарних режимів. Правосуддя перехідного періоду прагне досягти відповідальності, правди, відшкодування та гарантій неповторення для жертв і суспільства в цілому. Правосуддя перехідного періоду може приймати різні форми, такі як кримінальне переслідування, комісії правди, інституційні реформи, ушанування пам'яті та ініціативи примирення.

Європейський Союз бере активну участь у підтримці процесів правосуддя перехідного періоду в різних регіонах світу, зокрема у своїй політиці розширення щодо Західних Балкан. Однак ЄС також зіткнувся з деякими проблемами та можливостями, пов'язаними зі своїм власним

минулим та минулим своїх держав-членів. У 2015 році ЄС розробив рамки політики щодо підтримки правосуддя перехідного періоду, в яких окреслено його принципи та цілі у цій сфері. ЄС також запровадив різні програми та інструменти для просування та сприяння заходам правосуддя перехідного періоду всередині та між державами-членами [76, с. 4-9].

Правосуддя перехідного періоду, критично важливий компонент на етапі відновлення охоплених конфліктами та репресивних режимів, охоплює різноманітні судові та позасудові заходи, включаючи кримінальне переслідування, комісії правди, програми відшкодування та різноманітні інституційні реформи. У Європейському Союзі концепція правосуддя перехідного періоду є не лише ключовою в його зовнішній політиці в області прав людини, але також має велике значення через розширення ЄС, яке вітало країни, які переживають політичні зміни. Цей підрозділ має на меті забезпечити поглиблене розуміння складної політики, програм та інструментів ЄС на арені правосуддя перехідного періоду. Ці ініціативи підкреслюють глибоку прихильність ЄС сприянню правам людини, демократії та верховенству права, фундаментальним цінностям, які Союз закріплює та прагне підтримувати всередині та за межами своїх кордонів [12].

Роль ЄС у правосудді перехідного періоду є вирішальною з кількох причин. По-перше, він втілює моральну позицію Союзу щодо загальної поваги до прав людини та основних свобод. По-друге, це демонструє здатність Союзу впливати на внутрішню політику держав-членів за допомогою ряду інструментів і механізмів. По-третє, участь ЄС у процесах правосуддя перехідного періоду допомагає стабілізувати регіони, зміцнити верховенство права та потенційно полегшити приєднання нових членів.

Метою цього підрозділу є дослідження та аналіз внеску ЄС у правосуддя перехідного періоду в державах-членах. У підрозділі розглядатимуться різні способи впливу ЄС на процеси правосуддя перехідного періоду. У підрозділі також будуть наведені ілюстративні

приклади конкретних справ і прикладів, які демонструють роль і вплив ЄС на результати правосуддя перехідного періоду. Нарешті, у підрозділі буде запропоновано критичну оцінку ефективності та наслідків участі ЄС у цих процесах правосуддя перехідного періоду, враховуючи як досягнення, так і недоліки.

Внесок ЄС у правосуддя перехідного періоду в державах-членах можна розділити на чотири основні типи: політичні умови, фінансова допомога, правові інструменти та нормативне керівництво.

Політична обумовленість стосується використання стимулів або санкцій з боку ЄС, щоб спонукати чи примусити свої країни-члени чи кандидатів дотримуватись певних стандартів або вимог, пов'язаних із правосуддям перехідного періоду. Наприклад, ЄС використовував політичні умови, щоб змусити деяких своїх держав-членів або кандидатів співпрацювати з Міжнародним кримінальним трибуналом для колишньої Югославії, який був заснований Радою Безпеки ООН у 1993 році для переслідування винних у серйозних порушеннях міжнародного гуманітарного права, вчинених у колишній Югославії з 1991 року. ЄС зробив повну співпрацю з МТКЮ попередньою умовою для початку або просування переговорів про вступ із Хорватією, Сербією, Чорногорією та Боснією та Герцеговиною. ЄС також призупинив або скоротив фінансову допомогу чи торгові пільги для тих країн, які не виконали цю умову. Політичні умови ЄС мали значний вплив на сприяння арешту та передачі кількох обвинувачених до МТКЮ, таких як Слободан Мілошевич, Радован Караджич, Ратко Младич, Анте Готовіна та інші. Проте політичні умови ЄС також зазнали певної критики через те, що вони були непослідовними, вибірковими або неефективними в деяких випадках. Наприклад, дехто стверджував, що ЄС застосовував різні стандарти чи критерії для різних країн або осіб щодо співпраці з МТКЮ. Інші стверджували, що політичні умови ЄС не стосувалися інших аспектів правосуддя перехідного періоду, крім

кримінальної відповідальності, таких як пошук правди, відшкодування чи інституційні реформи [8, с. 225-232].

Фінансова допомога стосується надання коштів ЄС для підтримки або забезпечення ініціатив або заходів у сфері правосуддя перехідного періоду в державах-членах або кандидатах. Наприклад, ЄС виділив значні суми грошей через різні інструменти або програми для фінансування проектів або організацій, які спрямовані на сприяння або впровадження заходів правосуддя перехідного періоду в межах або між державами-членами чи кандидатами. Фінансова допомога ЄС мала позитивний вплив на сприяння або посилення процесів правосуддя перехідного періоду в його державах-членах або кандидатах, надаючи ресурси, досвід або можливості для різних учасників або зацікавлених сторін брати участь у діяльності правосуддя перехідного періоду. Однак фінансова допомога ЄС також зіткнулася з деякими проблемами чи обмеженнями, такими як складність або бюрократія процедур подання заявок або звітності, відсутність координації чи узгодженості між різними інструментами чи програмами, залежність чи стійкість бенефіціарів або оцінка або моніторинг результатів або впливу.

Юридичні інструменти стосуються використання законів чи постанов ЄС для встановлення або забезпечення виконання певних норм чи зобов'язань, пов'язаних із правосуддям перехідного періоду, у його державах-членах або кандидатах. Наприклад, ЄС прийняв або застосував правові інструменти для вирішення таких питань, як безкарність, підзвітність, справедливість, правда, відшкодування чи неповторення минулих порушень прав людини. Правові інструменти ЄС мали значний вплив на просування або забезпечення виконання норм або зобов'язань у сфері правосуддя перехідного періоду в його державах-членах або кандидатах, забезпечуючи правові рамки, механізми або засоби правового захисту для розгляду минулих порушень прав людини. Проте правові інструменти ЄС також зіткнулися з певними труднощами чи недоліками, такими як різноманітність або невідповідність національних законів чи

практики, опір або небажання деяких держав або акторів виконувати їх, доступність або ефективність доступних процедур або засобів правового захисту, або потенційні конфлікти чи компроміси з іншими інтересами чи цінностями [51, с. 10-14].

Нормативні вказівки стосуються надання принципів або рекомендацій ЄС для керівництва або орієнтації процесів правосуддя перехідного періоду в його державах-членах або кандидатах. Наприклад, ЄС видав нормативні керівні документи, які окреслюють його бачення та цілі щодо питань правосуддя перехідного періоду. Нормативні вказівки ЄС мали позитивний вплив на формування або вплив на процеси правосуддя перехідного періоду в його державах-членах або кандидатах, забезпечуючи спільну структуру та посилення для розуміння та усунення минулих порушень прав людини. Проте нормативне керівництво ЄС також зіткнулося з деякими проблемами чи обмеженнями, такими як відсутність консенсусу чи ясності щодо деяких концепцій чи визначень, розрив між політикою та практикою, адаптованість або відповідність керівництва різним контекстам чи ситуаціям або сумісність або узгодженість керівництва з іншими політиками чи інтересами ЄС.

Деякі держав-членів пройшли процеси правосуддя перехідного періоду, де роль ЄС відіграла важливу роль.

Іспанія: вплив ЄС був значним у переході Іспанії від франкістської до демократичної країни. Союз підтримав низку ініціатив, від законів про пам'ять до організацій громадянського суспільства, спрямованих на розкриття правди про злочини режиму Франко [31, с. 604-605]. ЄС підтримав політичні та економічні реформи Іспанії, а також її інтеграцію в європейську спільноту. Ось деякі з способів впливу ЄС на перехідний період Іспанії:

– ЄС надав Іспанії фінансову та технічну допомогу, особливо у сферах сільського господарства, інфраструктури та регіонального розвитку. У період з 1986 по 2016 рік Іспанія отримала на 95 мільярдів євро більше, ніж внесла до бюджету ЄС [41].

– ЄС закликав Іспанію прийняти демократичні норми та цінності, такі як повага до прав людини, верховенство права та плюралізм. ЄС також підтримав зусилля Іспанії впоратися зі своїм минулим, як-от закони про пам'ять, які визнають жертв режиму Франко, та організації громадянського суспільства, які розкрили правду про його злочини [35, с. 40-45].

– ЄС запропонував Іспанії рамки для співпраці та діалогу з європейськими партнерами, а також платформу для проєкції свого впливу на міжнародній арені. Іспанія приєдналася до НАТО у 1982 році, до ЄС у 1986 році та до ЗЄС у 1988 році. Ці членства посилили безпеку та економічні інтереси Іспанії, а також її роль у регіональних і глобальних проблемах [38, с. 12-18].

– ЄС слугував моделлю та натхненням для інших країн, які пройшли демократичний перехід, особливо у Східній Європі. Мирний і шляхом переговорів перехід Іспанії від авторитаризму до демократії викликав широке захоплення та вивчення інших країн, які зіткнулися з подібними проблемами. Іспанія також поділилася своїм досвідом і знаннями з іншими країнами через двосторонні та багатосторонні ініціативи [40, с. 9-10].

Таким чином, ЄС був ключовим чинником успішного переходу Іспанії до демократії та її інтеграції в Європу.

Країни Балтії: після здобуття незалежності країни Балтії постали перед величезним завданням боротьби з минулими порушеннями прав людини. ЄС відіграв важливу роль, надавши фінансову та технічну підтримку для реформування судової системи, усунення порушень у минулому та консолідації демократичних інститутів [33, с. 54-82]. ЄС мав значний вплив на перехід країн Балтії до демократії після того, як вони відновили свою незалежність від Радянського Союзу в 1991 році. ЄС підтримував країни Балтії різними способами, наприклад:

– ЄС надав фінансову та технічну підтримку для реформування судової системи, боротьби з порушеннями прав людини в минулому та

консолідації демократичних інститутів у країнах Балтії. ЄС також допоміг країнам Балтії гармонізувати своє законодавство з *acquis communautaire* ЄС, сукупністю загальних прав і обов'язків, які є обов'язковими для всіх держав-членів ЄС [6].

– ЄС закликав країни Балтії прийняти демократичні норми та цінності, такі як повага до прав людини, верховенство права та плюралізм. ЄС також підтримував зусилля країн Балтії розібратися зі своїм минулим, такі як створення комісії правди, закони про люстрацію та політику реституції.

– ЄС запропонував країнам Балтії рамки для співпраці та діалогу з їхніми європейськими партнерами, а також платформу для проектування свого впливу на міжнародній арені. Країни Балтії приєдналися до НАТО у 2004 році, до ЄС – у 2004 році, а до єврозони – у 2011 (Естонія), 2014 (Латвія) і 2015 (Литва). Ці членства посилили безпеку та економічні інтереси країн Балтії, а також їхню роль у регіональних і глобальних проблемах [36, с. 142-164].

Балкани: участь ЄС у Балканах була багатогранною. Окрім наполягання на співпраці з МТКЮ, ЄС заохочував регіональні ініціативи з примирення, підтримував організації громадянського суспільства та наполягав на розв'язанні двосторонніх суперечок як передумови вступу до ЄС [37, с. 51-88]. ЄС брав участь у Балканах різними способами, особливо після жорстоких конфліктів, які спалахнули в 1990-х роках після розпаду Югославії. Ось деякі з способів впливу ЄС на перехід Балкан до демократії:

– ЄС наполягав на співпраці з Міжнародним кримінальним трибуналом для колишньої Югославії (МТКЮ), який був заснований Радою Безпеки ООН у 1993 році для переслідування військових злочинів, злочинів проти людяності та геноциду, скоєних під час конфліктів на Балканах. ЄС зробив співробітництво з МТКЮ умовою для початку та просування процесу приєднання для країн Західних Балкан. ЄС також надав фінансову та технічну підтримку МТКЮ та механізму його наступника, а також

національним судам і прокурорам, які розглядають справи про військові злочини [59, с. 18-43].

– ЄС заохочував регіональні ініціативи з примирення, такі як Рада регіонального співробітництва, яка була започаткована в 2008 році як наступник Пакту стабільності для Південно-Східної Європи. Рада має на меті сприяти співпраці та діалогу між країнами Західних Балкан та їхніми сусідами з різних питань, таких як економічний розвиток, безпека, правосуддя, освіта, культура та молодь. ЄС є ключовим партнером і донором Ради [1].

– ЄС підтримував організації громадянського суспільства (ОГС) на Балканах, які відіграють важливу роль у просуванні демократії, прав людини та соціальної справедливості. ЄС фінансував різні проекти та мережі ОГС через свій Інструмент перед-вступної допомоги, Європейський інструмент для демократії та прав людини, Фонд розвитку громадянського суспільства та інші програми. ЄС також сприяв діалогу та консультаціям між ОГС та органами державної влади на національному та регіональному рівнях [45].

– ЄС наполягав на розв'язанні двосторонніх суперечок як передумові вступу до ЄС. ЄС виступив посередником у кількох угодах між країнами Західних Балкан для вирішення невирішених питань, таких як демаркація кордону, права меншин, торговельні відносини та визнання державності. ЄС також підтримував виконання цих угод шляхом моніторингу та допомоги.

Таким чином, ЄС був ключовим гравцем у підтримці переходу Балкан до демократії та їх інтеграції в Європу.

Незважаючи на свій внесок, підхід ЄС до правосуддя перехідного періоду зазнає критики. Часто стратегії ЄС розглядаються як шаблонні, які віддають пріоритет стабільності над справедливістю або не враховують у повній мірі соціально-політичні нюанси постраждалих суспільств [49, с. 77-96]. Критики також підкреслюють диференційоване ставлення до Союзу, коли процеси правосуддя перехідного періоду в деяких державах-членах

отримують широку підтримку, а інші, здається, нехтуються. Незважаючи на цю критику, участь ЄС сприяла просуванню миру, примирення та демократичної консолідації в різних контекстах.

ЄС став ключовим гравцем у сфері правосуддя перехідного періоду, значно впливаючи на процеси в своїх державах-членах за допомогою поєднання фінансових, технічних і дипломатичних інструментів. Всеосяжна стратегія Союзу, хоч і не бездоганна, зробила величезний внесок у вирішення проблем минулої несправедливості, зміцнення прав людини та розвиток демократичних цінностей та інститутів у пост конфліктних суспільствах. Заглядаючи на майбутнє, ЄС повинен відповісти на критику свого підходу та постійно адаптувати свої стратегії, навчаючись на минулому досвіді, щоб підвищити ефективність своїх механізмів правосуддя перехідного періоду. Цей адаптивний підхід має вирішальне значення не лише для оздоровлення та примирення суспільств у державах-членах, але й для морального авторитету та впливу ЄС на глобальній арені.

2.2. Порівняльний аналіз досвіду ЄС у сфері перехідного правосуддя: приклад Косово

Європейський Союз був ключовим гравцем у сфері правосуддя перехідного періоду в Косово, яке виникло після жорстокого конфлікту 1998-1999 років, що призвів до масових порушень прав людини, переміщення населення та етнічних чисток. ЄС підтримав різні механізми та ініціативи, спрямовані на подолання спадщини минулого, сприяння примиренню та утвердженню верховенства права і демократії в Косові. Участь ЄС у правосудді перехідного періоду в Косово є актуальною і важливою для вивчення, оскільки вона відображає політику розширення ЄС, його

нормативну владу, а також його роль як миротворця і захисника прав людини на Західних Балканах. Механізм перехідного правосуддя, запроваджений ЄС у Косово, потребує ретельного вивчення з огляду на його складні політичні та соціально-економічні наслідки.

Політика ЄС щодо правосуддя перехідного періоду в Косові бере свій початок з Процесу стабілізації та асоціації, який був започаткований у 1999 році як основа відносин ЄС із західнобалканськими країнами, що прагнули вступити до Євросоюзу [77, с. 62-66]. ПСА включав критерії обумовленості, пов'язані з демократією, правами людини, регіональним співробітництвом і примиренням, що передбачало необхідність заходів перехідного правосуддя для вирішення проблем минулого. Результатом ПСА стала Угода про стабілізацію та асоціацію (УСА) між ЄС і Косово, яка була підписана в 2015 році і набула чинності в 2016 році. УСА є всеосяжною правовою основою, яка регулює політичні, економічні та торговельні відносини між сторонами, а також встановлює зобов'язання та реформи, які Косово має здійснити для просування процесу європейської інтеграції. В УСА міститься кілька положень, які мають відношення до правосуддя перехідного періоду, таких як співпраця з Міжнародним кримінальним трибуналом щодо колишньої Югославії, повага до прав людини і прав меншин, захист культурної спадщини, сприяння діалогу і примиренню, підтримка громадянського суспільства і створення комісії з питань правди і примирення [55].

ЄС також ухвалив конкретні стратегії та плани дій, спрямовані на вирішення питань правосуддя перехідного періоду в Косові. Однією з них є Стратегія розширення ЄС щодо Західних Балкан від 2018 року, в якій зазначається, що "процес перехідного правосуддя залишається незавершеним" в регіоні, і міститься заклик до "місцевих політичних лідерів взяти на себе відповідальність" за зусилля з примирення. Стратегія також підкреслює, що "в ЄС немає місця запальній риториці, не кажучи вже про прославляння воєнних злочинців з будь-якого боку" [28]. Іншим документом є План імплементації Угоди про стабілізацію та асоціацію між ЄС і Косово, в

якому визначено пріоритети та заходи, які Косово має здійснити для виконання своїх зобов'язань за Угодою про стабілізацію та асоціацію. Одним з цих пріоритетів є прийняття національної стратегії правосуддя перехідного періоду, яка б включала комплексний підхід до роботи зі зниклими безвісти, відшкодування збитків жертвам, ініціативи з пошуку істини, інституційні реформи, процеси перевірки, заходи з увічнення пам'яті, реформи освіти та кампанії з інформування громадськості.

ЄС також впровадив різні програми та інструменти для підтримки процесів перехідного правосуддя в Косово. Одним з них є Інструмент допомоги на етапі підготовки до вступу, який є основним фінансовим механізмом, що надає допомогу країнам-кандидатам і потенційним кандидатам на членство в ЄС. Інструмент профінансував кілька проектів, пов'язаних з правосуддям перехідного періоду в Косово, таких як підтримка асоціацій жертв, документування порушень прав людини, зміцнення судової системи, сприяння діалогу між громадами, сприяння примиренню через культуру і мистецтво. Іншим інструментом є Європейський інструмент з демократії та прав людини, який спрямований на підтримку організацій громадянського суспільства, що працюють над питаннями прав людини. Він підтримує проекти, які зосереджені на таких темах правосуддя перехідного періоду, як встановлення істини, підзвітність, відшкодування збитків, меморіалізація. Третім інструментом є Місія Європейського Союзу з питань верховенства права в Косово (EULEX), яка була започаткована у 2008 році як цивільна операція з врегулювання кризи в рамках Спільної політики безпеки і оборони ЄС. Мандат EULEX полягає в наданні допомоги і підтримки владі Косова в секторі верховенства права з акцентом на поліцію, судову систему, митницю, виправні установи і питання безпеки [26, с. 60-76].

Ілюстративні приклади:

Одним з показових прикладів того, як ЄС підтримував перехідне правосуддя в Косово, є його участь у створенні комісії з питань правди і примирення (КПП). Ідея створення КПП в Косово була ініційована

організаціями громадянського суспільства в 2006 році в рамках регіональної ініціативи під назвою RECOM (Регіональна комісія зі встановлення фактів про військові злочини, скоєні на території колишньої Югославії в 1991-2001 роках). RECOM мала на меті встановити фактичні дані про порушення, що мали місце під час воєн на території колишньої Югославії, та сприяти примиренню між народами регіону. ЄС підтримав RECOM, надавши фінансову та політичну підтримку, а також сприяючи діалогу між зацікавленими сторонами. Однак RECOM зіткнувся з багатьма проблемами і перешкодами, такими як відсутність політичної волі, опір націоналістичних груп, різноманітність правових рамок і складність конфліктів.

У 2017 році було оголошено про намір створити КПП для Косова, яка буде незалежною від RECOM і зосередиться на конкретному контексті та потребах Косова. ЄС привітав цю ініціативу і висловив готовність підтримати її. ЄС також закликав владу Косова консультуватися з громадянським суспільством, групами потерпілих та іншими відповідними суб'єктами в процесі розробки та впровадження КПП. ЄС також надав технічну допомогу і експертну підтримку косовським установам і організаціям громадянського суспільства, які працюють над створенням КПП, в рамках різних проектів і програм. Однак проєкт КПП у Косові також зіткнувся з багатьма труднощами і затримками, такими як відсутність чіткої правової бази, відсутність політичного консенсусу, недостатня участь громадськості та брак ресурсів. Станом на 2023 рік КПП ще не створена, і її перспективи залишаються неясними [2, с. 24-41].

Ще одним показовим прикладом того, як ЄС підтримав перехідне правосуддя в Косово, є його роль у переслідуванні воєнних злочинів та інших тяжких злочинів. ЄС відіграє значну роль у цій сфері через місію EULEX, якій було доручено розслідувати і переслідувати воєнні злочини та інші тяжкі злочини, скоєні під час і після конфлікту в Косові. EULEX створила спеціалізовані підрозділи в косовській поліції та судовій системі, які займаються цими справами, такі як Група з розслідування воєнних злочинів,

Спеціальна прокуратура Косова і Спеціальна палата Верховного суду Косова. EULEX співпрацює з Інтерпол, Європол, Євроюст, з метою сприяння обміну інформацією, збору доказів та захисту свідків. EULEX досягла помітних результатів у переслідуванні воєнних злочинів та інших тяжких злочинів у Косові. Наприклад, EULEX висунула обвинувачення більш ніж 100 особам за воєнні злочини, скоєні під час конфлікту.

Однак у процесі переслідування воєнних злочинів та інших тяжких злочинів у Косові EULEX також зіткнулася з багатьма проблемами і критикою. Деякі з цих викликів включають відсутність співпраці з боку місцевої влади та свідків, втручання з боку політичних акторів та зацікавлених груп, складність та делікатність справ, ризику для безпеки персоналу та свідків. Деякі з цих критичних зауважень включають недостатню прозорість і підзвітність роботи EULEX, упередженість і заангажованість персоналу EULEX, неефективність і недовірливість процедур EULEX. Крім того, EULEX звинувачують у причетності до деяких скандалів і суперечок, які підірвали її авторитет і легітимність [16].

Таким чином, участь ЄС у перехідному правосудді в Косово можна оцінювати з різних точок зору. З одного боку, можна стверджувати, що ЄС зробив позитивний внесок у правосуддя перехідного періоду в Косово, надаючи політичну підтримку, фінансову допомогу, технічну експертизу, нормативні рекомендації. ЄС також допоміг створити сприятливе середовище для правосуддя перехідного періоду, сприяючи діалогу, співпраці, інтеграції, демократизації. ЄС також продемонстрував свою відданість правам людини, правосуддю, підзвітності, застосовуючи критерії обумовленості, пов'язані з перехідним правосуддям, у своїй політиці розширення. ЄС також продемонстрував готовність адаптувати свою політику, програми та інструменти до конкретного контексту і потреб Косова.

З іншого боку, можна стверджувати, що участь ЄС у правосудді перехідного періоду в Косові була недостатньою або проблематичною. ЄС не

зміг усунути деякі корінні причини або структурні фактори, що лежать в основі конфлікту і насильства в Косові, такі як етнічні розбіжності, політична нестабільність, економічна нерівність, соціальна ізоляція. ЄС також зіткнувся з певними обмеженнями або проблемами у впровадженні своєї політики, програм та інструментів, такими як відсутність місцевої відповідальності, відсутність координації, брак ресурсів, відсутність оцінки впливу. ЄС також зіткнувся з певним опором або опозицією з боку деяких акторів або груп у Косові, таких як націоналістичні партії, ветерани війни, асоціації жертв. ЄС також був залучений до деяких суперечок або скандалів, які запламували його репутацію і легітимність.

ЄС був ключовим гравцем у сфері правосуддя перехідного періоду в Косово, яке було позначене жорстоким конфліктом і масовими порушеннями прав людини. ЄС підтримав різні механізми та ініціативи, спрямовані на подолання спадщини минулого, сприяння примиренню та утвердженню верховенства права і демократії в Косові. Участь ЄС у правосудді перехідного періоду в Косово визначається його політикою розширення, його нормативною владою, а також роллю миротворця і захисника прав людини. Політика, програми та інструменти ЄС охоплюють різні аспекти перехідного правосуддя, такі як пошук істини, підзвітність, відшкодування збитків, інституційні реформи. Однак участь ЄС у перехідному правосудді в Косово також зіткнулася з певними проблемами і критикою, зокрема, незавершеністю процесу, відсутністю місцевої відповідальності, недостатньою координацією, браком ресурсів, відсутністю оцінки впливу. Крім того, на участь ЄС у перехідному правосудді в Косово також вплинули деякі суперечності та скандали, які підірвали довіру до нього та його легітимність. Тому роль і підходи ЄС до правосуддя перехідного періоду в Косові потребують постійного перегляду і вдосконалення для забезпечення їхньої ефективності та сталості.

2.3. Роль ЄС в підтримці перехідного правосуддя

Перехідне правосуддя представляє собою набір заходів, метою яких є ліквідація наслідків порушень прав людини та масових злочинів у суспільствах, що виходять з періоду конфліктів або авторитарного управління. Воно може охоплювати кримінальне притягнення до відповідальності, створення комісій істини, компенсації, реформування інституцій та ініціативи з питань примирення. Європейський Союз відіграє важливу і впливову роль у підтримці ініціатив перехідного правосуддя по всьому світу, зокрема у сусідніх країнах та країнах-членах. ЄС створив всеохоплюючу політичну систему та різноманітні інструменти для сприяння цим зусиллям, виходячи зі своїх основних принципів демократії, прав людини та верховенства права. Роль ЄС у сфері перехідного правосуддя можна розглядати як елемент його широкої зобов'язаності щодо підтримки миробудівництва, запобігання конфліктам та стабілізації.

Метою цього підрозділу є дослідження та аналіз ролі ЄС у підтримці процесів правосуддя перехідного періоду, з акцентом на уроки та рекомендації для України на основі досвіду країн-членів ЄС. Україна є країною, яка пережила багато змін у своїй новітній історії. Україна стикається з багатьма проблемами у боротьбі з минулими та нинішніми порушеннями прав людини, забезпеченні відповідальності та справедливості для жертв, а також сприянні соціальній єдності та примиренню. ЄС був ключовим партнером і прихильником демократичних перетворень і програми реформ в Україні, а також її територіальної цілісності та суверенітету. ЄС також надав фінансову та технічну допомогу різним ініціативам у сфері правосуддя перехідного періоду в Україні, таким як Міжнародна консультативна група з питань порушень прав людини в Україні, Національна стратегія з прав людини та проект закону про зниклих безвісти.

У цьому підрозділі розглядатимуться різні способи впливу ЄС на процеси правосуддя перехідного періоду як на нормативному, так і на операційному рівнях. Він також надасть показові приклади того, як ЄС

підтримує правосуддя перехідного періоду в своїх державах-членах, які зазнали політичних трансформацій або пережили жорстокі конфлікти. Крім того, буде критично оцінено ефективність і наслідки участі ЄС у цих процесах правосуддя перехідного періоду, враховуючи як досягнення, так і недоліки.

Зобов'язання ЄС підтримувати правосуддя перехідного періоду закріплено в різних політиках, директивах і фінансових інструментах, спрямованих на розбудову миру, захист прав людини та верховенство права. ЄС також активно сприяє розбудові потенціалу через відрядження експертів з права, навчання судового персоналу та надання консультаційних послуг для інституційної реформи. Наприклад, його консультативна роль на Балканах допомогла створити рамки для боротьби з військовими злочинами та порушеннями прав людини [57, с. 529]. Крім того, політика висування умов ЄС, особливо в процесі розширення, була ключовою. Країни, які прагнуть стати членом ЄС, повинні привести свої судові системи у відповідність зі стандартами ЄС, що часто вимагає комплексних процесів правосуддя перехідного періоду [17, с. 33-115].

Щоб збагатити обговорення ролі ЄС у підтримці процесів правосуддя перехідного періоду, у цьому підрозділі буде наведено кілька наочних прикладів того, як ЄС зробив внесок у правосуддя перехідного періоду в своїх державах-членах, які зазнали політичних трансформацій або пережили насильницькі конфлікти. Приклади будуть відібрані на основі їх актуальності, різноманітності та репрезентативності різних типів заходів правосуддя перехідного періоду.

Пошук правди: Інститут національної пам'яті у Польщі, заснований у 1998 році. Інститут мав завдання зберігати, збирати та оприлюднювати документи та архіви колишнього комуністичного режиму, а також проводити історичні дослідження та освіту. Інститут також керував комісією правди, яка розслідувала злочини та порушення комуністичної доби, а також видавала публічні звіти та заяви. Для здійснення своєї діяльності Інститут отримав

фінансову та технічну підтримку від ЄІДПЛ та інших програм ЄС. Інститут сприяв розкриттю правди та підвищенню обізнаності про минулі репресії та спротив у Польщі, а також сприяв діалогу та примиренню між різними групами.

Відповідальність: одним із найпомітніших прикладів підзвітності, яку підтримує ЄС, є співпраця з Міжнародним трибуналом у Хорватії, який був заснований у 1993 році Радою Безпеки ООН для судового переслідування винних у серйозних порушеннях міжнародного гуманітарного права, скоєних у колишній Югославії. Співпраця з МТКЮ була ключовою умовою для вступу Хорватії в ЄС, що вимагало від неї арешту та передачі всіх обвинувачених, надання доступу до доказів і свідків, а також виконання вироків і наказів МТКЮ. ЄС також надав фінансову та технічну допомогу МТКЮ та його польовому офісу в Загребі, а також національним судам і прокурорам, які займаються справами про військові злочини. ЄС також підтримував організації громадянського суспільства та групи потерпілих, які здійснювали моніторинг та виступали за притягнення до відповідальності та справедливості. Співпраця з МТКЮ сприяла припиненню безкарності та забезпеченню справедливості для жертв військових злочинів у Хорватії, а також розвитку регіональної співпраці та примирення [39].

Репарації: одним із найважливіших прикладів компенсацій, які підтримує ЄС, є компенсація жертвам диктатури Франко в Іспанії, яка була запроваджена в 2006 році законом, на який частково вплинули стандарти ЄС щодо прав людини та передовий досвід. Закон визнавав право жертв на отримання економічної компенсації за шкоду, заподіяну внаслідок політичного насильства, ув'язнення, заслання, примусової праці. Закон також створив комісію для оцінки та розгляду заяв про компенсацію. ЄС надав фінансову та технічну допомогу Комісії та організаціям громадянського суспільства, які допомагали жертвам відстоювати свої права. ЄС також підтримував інші форми відшкодування, такі як символічне визнання, публічні вибачення та відновлення громадянства. Компенсація жертвам сприяла

визнанню та відшкодуванню шкоди, завданої диктатурою Франко в Іспанії, а також посиленню соціальної інтеграції та примирення [30].

Іншим прикладом репарацій, які підтримує ЄС, є допомога жертвам війни в Хорватії, яка була започаткована в 1996 році законом, на який частково вплинули критерії вступу до ЄС та гуманітарна допомога. Закон визнавав право жертв на отримання матеріальної та нематеріальної допомоги за поранення та втрати, зазнані внаслідок насильства, пов'язаного з війною, наприклад інвалідність, смерть, зникнення безвісти, переміщення. Закон також заснував фонд для фінансування та адмініструвати програми допомоги. ЄС надав фінансову та технічну допомогу фонду та організаціям громадянського суспільства, які допомагали жертвам отримати доступ до своїх прав. ЄС також підтримував інші форми відшкодування, такі як охорона здоров'я, освіта, житло та працевлаштування. Допомога жертвам сприяла полегшенню та вирішенню страждань, спричинених війною в Хорватії, а також сприяла соціальній інтеграції та примиренню.

Інституційні реформи: одним із найважливіших прикладів інституційних реформ, підтриманих ЄС, є люстрація колишніх агентів таємної поліції в Румунії, яка була розпочата в 1999 році законом, на який частково вплинули критерії вступу до ЄС і стандарти прав людини. Закон вимагав від державних посадовців і кандидатів декларувати, чи співпрацювали вони з колишньою комуністичною таємною поліцією (Секурітате) чи були в ній найняті, і вводив санкції для тих, хто брехав або приховував своє минуле. Закон також створив раду з перевірки та оприлюднення декларацій і досьє посадових осіб і кандидатів. ЄС надав фінансову та технічну допомогу Раді та організаціям громадянського суспільства, які здійснювали моніторинг та виступали за люстрацію. ЄС також підтримав інші форми інституційних реформ, такі як незалежність судової системи, антикорупційні заходи та захист прав людини. Люстрація колишніх агентів секретної поліції сприяла викриттю та запобіганню впливу

Секуритате на суспільне життя в Румунії, а також посиленню демократичної підзвітності та прозорості [29, с. 1213-1220].

Іншим прикладом інституційних реформ, які підтримує ЄС, є реформа сектору безпеки на Кіпрі, яка була розпочата в 2004 році за планом, на який частково вплинули стимули ЄС до членства та політика безпеки. План пропонував комплексну перебудову сектору безпеки на Кіпрі, включаючи демілітаризацію, роззброєння, демобілізацію, реінтеграцію, реформу поліції, управління кордонами. План також передбачав створення спільних сил безпеки, що складатимуться з кіпріотів-греків і кіпріотів-турків під керівництвом федерального уряду. ЄС надав фінансову та технічну допомогу в реалізації плану та організаціям громадянського суспільства, які підтримали реформу сектору безпеки. ЄС також підтримав інші форми інституційних реформ, такі як конституційні поправки, угоди про розподіл влади та гарантії прав людини. Реформа сектору безпеки сприяла зменшенню та трансформації джерел конфлікту та небезпеки на Кіпрі, а також зміцненню довіри та співпраці між двома громадами [52, с. 4-8].

Участь ЄС у процесах правосуддя перехідного періоду мала позитивні та негативні наслідки, як навмисні, так і ненавмисні. Роль і підходи ЄС отримали високу оцінку за їх комплексність, послідовність і адаптивність, а також за їхній внесок у розбудову миру, демократизацію та стабілізацію. Однак роль і підходи ЄС також піддавалися критиці за їх обумовленість, вибірковість і патерналізм, а також за їхні обмеження, виклики та компроміси. Критичний аналіз оцінюватиме ефективність і наслідки участі ЄС у процесах правосуддя перехідного періоду, враховуючи як досягнення, так і недоліки.

Досягнення: участь ЄС у процесах правосуддя перехідного періоду досягла кількох результатів і наслідків, таких як:

- Підвищення відповідальності та правосуддя за порушення прав людини шляхом підтримки кримінального переслідування, комісій правди, програм відшкодування.

- Сприяння примиренню та соціальній згуртованості, підтримуючи ініціативи діалогу, заходи зміцнення довіри, заходи з ушанування пам'яті.

- Зміцнення демократії та прав людини шляхом підтримки інституційних реформ, правових стандартів, участі громадянського суспільства.

- Розширення регіональної співпраці та інтеграції шляхом підтримки регіональних і міжнародних механізмів, транскордонних ініціатив, спільних цінностей.

Недоліки. Участь ЄС у процесах правосуддя перехідного періоду також зіткнулася з кількома труднощами та недоліками, такими як:

- Стикаючись із опором і негативною реакцією з боку національних органів влади та інших гравців, які сприймають участь ЄС як втручання або нав'язування іноземних програм.

- Зіткнення з дилемами та компромісами між конкуруючими або суперечливими цілями та інтересами, такими як справедливість проти стабільності, умовність проти власності, послідовність проти гнучкості.

- Відсутність координації та узгодженості між різними суб'єктами та інструментами ЄС, що може призвести до дублювання або суперечності зусиль і ресурсів.

- Зіткнення з прогалинами та проблемами в моніторингу та оцінці впливу та ефективності участі ЄС у процесах правосуддя перехідного періоду.

Для України ці приклади є і планом, і застереженням. Хоча ЄС пропонує значну підтримку, ці процеси вимагають сильної політичної волі, суспільного консенсусу та поваги до принципів верховенства права, чого часто важко досягти в пост конфліктних суспільствах. Для України вирішальним є прийняття індивідуального підходу, який враховує її унікальний історичний, політичний і соціальний контекст. Підтримка ЄС може бути важливою, але не повинна диктувати універсальний підхід. Забезпечення місцевої власності, інклюзивності та участі громадськості в

процесі правосуддя перехідного періоду є необхідним для його успіху [50, с. 102-122].

ЄС відіграв значну роль у підтримці процесів правосуддя перехідного періоду в своїх державах-членах та потенційних кандидатах. ЄС розробив нормативну базу та низку інструментів для сприяння та підтримки зусиль у сфері правосуддя перехідного періоду. ЄС також надав політичний вплив, правову допомогу, фінансові ресурси та технічну експертизу для процесів правосуддя перехідного періоду. Внесок ЄС у правосуддя перехідного періоду можна розглядати як частину його ширшого зобов'язання щодо розбудови миру, запобігання конфліктам і стабілізації.

У цьому розділі досліджено та проаналізовано різні способи впливу ЄС на процеси правосуддя перехідного періоду. Він також навів показові приклади того, як ЄС підтримує правосуддя перехідного періоду в своїх державах-членах, які зазнали політичних трансформацій або пережили насильницькі конфлікти. Крім того, він критично оцінив ефективність і наслідки участі ЄС у процесах правосуддя перехідного періоду, враховуючи як досягнення, так і недоліки. Розділ показує, що роль і підходи ЄС мали позитивні та негативні наслідки, як навмисні, так і ненавмисні, на результати та вплив правосуддя перехідного періоду. У розділі також визначено деякі труднощі та виклики, з якими ЄС зіткнувся або може зіткнутися під час підтримки процесів правосуддя перехідного періоду, такі як опір, дилеми, компроміси, координація, узгодженість, моніторинг та оцінка.

Розділ мав на меті забезпечити всебічний і критичний аналіз ролі ЄС у підтримці процесів правосуддя перехідного періоду, зосередивши увагу на уроках і рекомендаціях для України на основі досвіду держав-членів ЄС. Розділ підкреслив актуальність та важливість вивчення цієї теми, оскільки правосуддя перехідного періоду є ключовим елементом розбудови миру, запобігання конфліктам та стабілізації. У розділі також запропоновано деякі сфери для подальших досліджень і політичних наслідків для ЄС та інших учасників, залучених до процесів правосуддя перехідного періоду.

РОЗДІЛ 3

ПРАВОСУДДЯ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ В УКРАЇНІ

3.1. Правове регулювання правосуддя перехідного періоду в Україні

Україна - країна, яка протягом своєї історії пережила численні епізоди конфліктів і репресій. Останнім конфліктом, що триває, є війна в Україні, яка спалахнула у 2014 році після незаконної анексії Криму Росією та її підтримки сепаратистських сил на сході України і набула повномасштабного характеру у 2022 році. Війна призвела до широкомасштабних порушень прав людини та викликав гуманітарну катастрофу. Потреба у правосудді перехідного періоду в Україні очевидна, оскільки країна стикається з численними викликами, пов'язаними з її минулими та теперішніми конфліктами. Деякі з цих викликів - політична нестабільність, корупція, соціальний поділ, безкарність, відсутність довіри до інституцій та порушення прав людини. Якщо ці перешкоди не будуть усунуті, вони загрожують знизити ефективність механізмів правосуддя перехідного періоду, тим самим підриваючи більш широкі цілі суспільного примирення та сталого миру [61, с. 32-34].

У цьому розділі представлено низку важливих рекомендацій для України щодо вдосконалення її системи правосуддя та посилення міжнародної співпраці. Україні рекомендується ратифікувати Римський статут і повноцінно співпрацювати з Судом. Такий крок підтвердить відданість України світовим нормам правосуддя та прагнення притягнути до відповідальності за найтяжчі злочини. Існує нагальна потреба в тому, щоб Україна завершила роботу над законопроектом про правосуддя перехідного періоду і якнайшвидше ввела його в дію. Ця законодавча база має вирішальне значення для вирішення проблем, пов'язаних з минулими злочинами, та сприяння примиренню між людьми. Необхідно підвищити ефективність правової системи України. Заходи, спрямовані на зміцнення судової системи, мають бути зосереджені на збереженні її незалежності, забезпеченні справедливості, підвищенні стандартів професіоналізму та підтримці підзвітності суддів. Україні також рекомендується поглибити взаємодію з міжнародними та регіональними правозахисними організаціями. Активна співпраця надасть Україні доступ до експертних порад та допомоги,

що допоможе вдосконалити її правозахисну практику та правову політику. Нарешті, у процесі подолання складнощів правосуддя перехідного періоду Україна повинна активно залучати до співпраці групи громадянського суспільства, колективи потерпілих, фахівців та інші зацікавлені сторони. Інклюзивний підхід має важливе значення для розробки та реалізації стратегій правосуддя перехідного періоду, які дійсно відповідають різноманітному досвіду та потребам громадян України. Впроваджуючи ці рекомендовані заходи, Україна може досягти значних успіхів у вдосконаленні своєї правової системи, просуванні прав людини та зміцненні своєї міжнародної репутації в питаннях правосуддя та підзвітності [69].

Правове поле України для правосуддя перехідного періоду складається з різних джерел права, таких як Конституція, законодавство та міжнародні договори. Аналіз правових та інституційних рамок підкреслює необхідність розробки стратегії перехідного правосуддя, що враховує унікальний соціально-політичний контекст України, та є гнучкою та адаптованою до нього. Цей підрозділ має на меті надати огляд правової бази правосуддя перехідного періоду в Україні. У ньому розглядаються основні закони і політики, які мають відношення до вирішення минулих і теперішніх конфліктів в Україні.

Конституція України має найвищу юридичну силу і є основою правової системи. Конституція встановлює принципи демократії, прав людини, верховенства права, поділу влади та територіальної цілісності. Конституція також гарантує право на життя, свободу, безпеку, справедливий суд, свободу вираження поглядів, мирних зібрань, асоціацій та пересування. Ці права мають важливе значення для забезпечення підзвітності, відшкодування шкоди, примирення та запобігання злочинам у процесах правосуддя перехідного періоду. Конституція також передбачає можливість внесення змін до Конституції через спеціальну процедуру, яка вимагає більшості голосів у парламенті та проведення загальнонаціонального референдуму. Конституційні поправки можуть бути використані для запровадження або

реформування механізмів чи інститутів правосуддя перехідного періоду. Наприклад, у 2016 році було прийнято конституційну поправку, спрямовану на реформування судової системи та посилення її незалежності та підзвітності. Цей законодавчий внесок вважався ключовим для підтримки розвитку перехідного правосуддя в Україні [32, с. 7-9].

Також, Україна ухвалила ряд законодавчих актів, пов'язаних із сферою перехідного правосуддя.

Закон "Про недопущення переслідування та покарання осіб з приводу подій, які мали місце під час проведення мирних зібрань" (2014) [73]: Цей закон надає амністію учасникам протестів Євромайдану 2013-2014 років, які призвели до повалення режиму колишнього президента Віктора Януковича. Закон має на меті захистити протестувальників від кримінального переслідування або адміністративних санкцій за їхню участь у протестах. Однак закон не поширюється на тих, хто скоїв тяжкі злочини або порушив права людини під час протестів. Закон також не поширюється на співробітників силових структур або державних службовців, які були відповідальні за насильство або репресії проти протестувальників.

Закон "Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою" (2014) [70]: Цей закон визнає історичну несправедливість, якої зазнали кілька етнічних груп, що були примусово депортовані з України радянським режимом під час Другої світової війни. Закон надає права громадянства, соціальні пільги та компенсації тим, хто вижив, і нащадкам цих груп. Закон також створює державну комісію для нагляду за виконанням закону та моніторингу становища цих груп.

Закон "Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті" (2015) [74]: Цей закон визнає внесок і жертвовність різних груп, які боролися за незалежність України від іноземної окупації або панування протягом 20-го століття. Закон надає правовий статус, соціальні пільги та почесні членам або родичам цих груп. Закон також

передбачає створення меморіалів, музеїв, архівів та освітніх програм для вшанування пам'яті цих груп.

Закон "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки" (2015) [72]: Цей закон засуджує злочини та звірства, вчинені комуністичним та нацистським режимами в Україні, та забороняє використання їхньої символіки, назв та пропаганди. Закон також вимагає демонтажу або перейменування пам'ятників, вулиць чи місць, які пов'язані з цими режимами. Закон має на меті сприяти встановленню історичної правди, справедливості та примиренню в Україні.

Закон "Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб" (2014) [71]: Цей закон визначає правовий статус, права та обов'язки внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні. Закон спрямований на захист і допомогу ВПО, які були змушені покинути свої домівки через конфлікт на Донбасі або окупацію Криму. Закон передбачає доступ ВПО до реєстрації, документації, житла, працевлаштування, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення та участі у виборах. Закон також створює державний фонд та координаційний центр для підтримки ВПО. У 2022 році було прийнято кілька нових законів, які стосуються ВПО та ситуації з біженцями в Україні.

Закон "Про засади державної політики перехідного періоду" (проект) [75]: Цей закон є законопроектом, який був поданий до парламенту у 2018 році, але досі не прийнятий. Закон пропонує комплексну систему правосуддя перехідного періоду в Україні, яка охоплює чотири основні сфери: встановлення істини, кримінальне переслідування, відшкодування шкоди та гарантії неповторення. Закон створює передумови для створення національної комісії з питань правосуддя перехідного періоду та спеціального трибуналу для розгляду воєнних злочинів і злочинів проти людяності.

Центральним у цьому законодавстві є принцип підзвітності, який забезпечує притягнення до відповідальності осіб, винних у порушенні прав людини. У законі підкреслюється важлива роль підтримки жертв і необхідність відшкодування збитків, що є необхідною умовою для процесу зцілення. Крім того, закон виступає за широкі інституційні реформи, особливо в рамках судової системи, з метою запобігання майбутнім конфліктам і підтримання високих стандартів прав людини. Крім того, він визнає важливість реінтеграції громад і сприяння суспільному примиренню, розглядаючи їх як ключові елементи на шляху до національного відновлення і зцілення. Однак ця ініціатива реалізується на тлі серйозних викликів, які вимагають багатовекторного підходу, що передбачає проведення правових реформ, розбудову інституційної спроможності та узгоджені зусилля з метою формування культури підзвітності та інклюзивності [3].

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2021 року № 1171 передбачено план заходів з реалізації Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, до якого внесено зміни розпорядженням Кабінету Міністрів України від 4 квітня 2023 року № 288-р. У зв'язку з повномасштабним вторгненням Кримінальний кодекс України було доповнено новою статтею 111-1 "Колабораціоністська діяльність", яка визначає таку діяльність, що набула чинності 15 березня 2022 року.

Розроблено законопроекти "Про внесення змін до Закону України "Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України" щодо особливостей здійснення діяльності на тимчасово окупованій території України" (реєстр. № 7646) та законопроект (реєстр. № 7647) [64, с. 15-17], якими пропонується внести зміни до частини четвертої статті 111-1 Кримінального кодексу України. Ці законопроекти сприяють вдосконаленню українського законодавства, уточнюючи правові рамки для дозволених видів господарської діяльності, які виконують гуманітарні потреби населення. Вони визначають умови, за яких така

діяльність не вважатиметься кримінально караною (зокрема, коли вона не сприяє державі-агресору), забезпечуючи відповідність до принципу правової визначеності. Такий підхід демонструє зусилля України забезпечити підтримку та зайнятість мешканцям окупованих територій, даючи їм можливість здійснювати цивільну та господарську діяльність у межах закону, але без підтримки агресора. На даний момент, ці законопроекти проходять розгляд у комітетах Верховної Ради України.

Це законодавче рішення може вже зараз вважатися елементом перехідного правосуддя, адже воно не тільки знімає кримінальну відповідальність з певної категорії злочинів, пов'язаних з колабораціонізмом, але й сприяє дотриманню законів серед мешканців окупованих територій, а також їх реінтеграції в законодавче, економічне і, в кінцевому підсумку, політичне життя України (починаючи з тих, хто займається або бере участь у діяльності, дозволеній згідно з законопроектом). Практична реалізація цих змін може сприяти відновленню соціальних зв'язків між людьми, які опинилися по різні боки фронту, оскільки з'являється розуміння меж дозволеної Україною економічної діяльності на окупованій території, що разом з іншими заходами сприятиме деокупації таких територій.

Україна є учасницею кількох міжнародних договорів, які мають відношення до правосуддя перехідного періоду [9].

Європейська конвенція з прав людини (ЄКПЛ) - договір, який захищає основні права і свободи людини в Європі. Договір також засновує Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), який може розглядати скарги від окремих осіб або держав на порушення договору. ЄСПЛ ухвалив низку рішень і постанов, що стосуються питань правосуддя перехідного періоду в Україні, таких як насильницькі зникнення, катування, позасудові вбивства, свавільні затримання, справедливий судовий розгляд, свобода вираження поглядів і права власності.

Римський статут Міжнародного кримінального суду засновує МКС, який може переслідувати осіб за геноцид, злочини проти людяності, воєнні

злочини та агресію. Договір також передбачає співпрацю держав з МКС та участь жертв і відшкодування збитків у його провадженні. Україна підписала, але не ратифікувала договір. Однак Україна визнала юрисдикцію МКС щодо злочинів, скоєних на її території з 2013 року, подавши дві заяви відповідно до статті 12(3) договору. МКС розпочав попередній розгляд ситуації в Україні з 2014 року з урахуванням подій, що тривають. Початок розслідування МКС ймовірних воєнних злочинів, скоєних в Україні, також є значним кроком на шляху до притягнення винних до відповідальності.

Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людяності забороняє державам застосовувати строки давності до воєнних злочинів і злочинів проти людяності незалежно від того, коли вони були скоєні. Договір також зобов'язує держави вживати необхідних заходів для переслідування та покарання за такі злочини. Україна ратифікувала цей договір у 2001 році.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (МПГПП) захищає громадянські і політичні права людини, такі як право на життя, свободу, безпеку, справедливий суд, свободу вираження поглядів, мирні зібрання, асоціації та пересування. Договір також засновує Комітет з прав людини, який може контролювати виконання договору державами та отримувати індивідуальні скарги про порушення договору. Комітет опублікував кілька висновків і рекомендацій щодо питань правосуддя перехідного періоду в Україні, таких як насильницькі зникнення, катування, позасудові вбивства, свавільні затримання, справедливий судовий розгляд, свобода вираження поглядів і права власності.

Правова база правосуддя перехідного періоду в Україні є життєво важливим підґрунтям для вирішення складних і багатогранних проблем, що виникають внаслідок війни, яка триває в країні. Незважаючи на те, що політична нестабільність і корупція продовжують створювати величезні перешкоди, країна продемонструвала прихильність до правосуддя та підзвітності через законодавчі заходи і створення відповідних інституцій.

Прагнення до правосуддя перехідного періоду в Україні є свідченням рішучості нації протистояти своєму минулому і будувати більш справедливе та згуртоване майбутнє. Однак шлях попереду залишається складним, і подальші зусилля, як на національному рівні, так і у співпраці з міжнародними організаціями, матимуть вирішальне значення для подолання цих викликів і досягнення тривалого примирення [66, с. 109-110].

Таким чином, правова база для правосуддя перехідного періоду в Україні, зокрема проект закону "Про державну політику перехідного періоду", пропонує структурований шлях до подолання складного минулого країни. Однак успіх цих зусиль залежить від подолання суттєвих викликів, зокрема, політичної нестабільності, повсюдної корупції та глибокого соціального розколу. Оскільки Україна долає постконфліктний ландшафт, створення надійної системи правосуддя перехідного періоду має вирішальне значення для забезпечення підзвітності, сприяння примиренню та розбудови стійкого демократичного суспільства. Шлях до зцілення та справедливості є важким, але необхідним для майбутнього країни.

3.2. Інструменти перехідного правосуддя, які використовує Україна

Участь ЄС у підтримці правосуддя перехідного періоду була предметом як похвали, так і критики. З одного боку, підкреслюються деякі позитивні аспекти участі ЄС, такі як його нормативна сила, довгострокові зобов'язання, гнучкість і адаптивність, сприяння діалогу та участі, повага до місцевої відповідальності та різноманітності, а також внесок у розбудову миру і демократизацію. З іншого боку, були відзначені деякі негативні аспекти участі ЄС, такі як відсутність послідовності та узгодженості, обмеженість важелів впливу, недостатня координація та співпраця з іншими суб'єктами, нав'язування умов і стандартів, ігнорування деяких питань і груп (таких як гендерно зумовлене насильство або меншини), а також

потенційний негативний вплив на місцеву динаміку (наприклад, створення залежності або обурення).

Аналіз готовності України до впровадження правосуддя перехідного періоду починається з оцінки її правової та інституційної бази. Складна політична та соціальна ситуація в поєднанні з динамікою війни, що триває, створює значні виклики. Крім того, сила організацій громадянського суспільства та рівень суспільної довіри до судових і державних інституцій є ключовими факторами, що визначають ефективність механізмів правосуддя перехідного періоду. Ці виклики вимагають тонкого розуміння історичних, політичних, культурних і соціальних реалій України, а також індивідуального підходу до правосуддя перехідного періоду, який би відповідав конкретним потребам, інтересам і очікуванням різних зацікавлених сторін [34].

Взаємодія з потерпілими та громадянським суспільством, які є важливими учасниками будь-якого процесу правосуддя перехідного періоду. Вони мають право брати участь у розробці, впровадженні та моніторингу заходів перехідного правосуддя. Вони також володіють цінними знаннями, досвідом і ресурсами, які можуть сприяти досягненню ефективних результатів правосуддя перехідного періоду. Тому Україна має забезпечити повноцінне залучення потерпілих і громадянського суспільства на всіх етапах політики у сфері правосуддя перехідного періоду. Це має включати роботу з різними групами потерпілих (такими як жінки, діти, меншини, ВПО) та організаціями громадянського суспільства (такими як правозахисні неурядові організації, засоби масової інформації, наукові установи) у різних регіонах України.

Координація з іншими суб'єктами на різних рівнях, такими як національні органи влади, місцеві громади, міжнародні організації, регіональні партнери, донори. Таким чином, Україна повинна координувати свої дії з іншими учасниками процесу правосуддя перехідного періоду, щоб забезпечити узгодженість, послідовність і взаємодоповнюваність дій і

політик. Це також має включати розбудову довіри та співпраці між різними суб'єктами, а також повагу до їхніх ролей та обов'язків [68, с. 11-19].

Збалансування різних заходів перехідного правосуддя, що передбачає поєднання різних заходів, які можуть доповнювати один одного в досягненні різних цілей. Таким чином, Україна повинна прийняти цілісний підхід до правосуддя перехідного періоду, який збалансовує різні заходи, такі як встановлення істини, правосуддя, відшкодування шкоди та реформування. При цьому слід також враховувати послідовність і терміни реалізації цих заходів, а також їхню потенційну синергію та компроміси.

Правосуддя перехідного періоду не є новим явищем, воно застосовується в різних контекстах по всьому світу протягом десятиліть. Тому Україна може вчитися на іншому досвіді правосуддя перехідного періоду, щоб визначити найкращі практики та уникнути пасток. Це не повинно означати копіювання чи нав'язування моделей з інших країн, а скоріше адаптацію та контекстуалізацію їх до конкретної ситуації в Україні. Однак шлях України до правосуддя перехідного періоду пов'язаний з труднощами, зокрема, нинішня війна з Росією, яка кидає тінь на весь процес. Це протистояння не лише викликає занепокоєння з приводу безпеки та прав людини, але й спричиняє гуманітарні кризи, політичну нестабільність та дипломатичні суперечки, що перешкоджають досягненню цілей перехідного правосуддя. Привид війни ускладнює зусилля, спрямовані на притягнення винних до відповідальності, і робить пошук шляхів примирення більш складним.

Крім того, країна стикається з обмеженнями у можливостях і ресурсах. Українські державні органи та громадянське суспільство працюють на межі своїх можливостей, їм бракує необхідних технічних знань, кадрів, фінансових ресурсів та інфраструктури, необхідних для ефективного планування, впровадження та нагляду за ініціативами у сфері правосуддя перехідного періоду. Ситуація ускладнюється нагальною потребою підвищувати кваліфікацію, сприяти розумінню та надавати освіту щодо

принципів правосуддя перехідного періоду в різних сферах та серед різних зацікавлених сторін [10].

Шлях України до правосуддя перехідного періоду не позбавлений перспектив для прогресу. Підтримка Європейського Союзу є ключовим фактором, який надає Україні вирішальну допомогу. Демонстрація солідарності та готовності ЄС допомогти Україні в її прагненні до суверенітету, демократії та прав людини включає в себе всебічну допомогу - фінансову, політичну, технічну та моральну. Така підтримка проявляється у різних формах - від політичних рамок і санкцій проти Росії до співпраці у сфері розвитку та моніторингових місій. Крім того, власний історичний досвід ЄС у подоланні спадщини тоталітарних режимів та сприянні примиренню може стати цінним для України.

Активізм громадянського суспільства в Україні також є значною силою у просуванні правосуддя перехідного періоду. Ці організації відіграють важливу роль в ініціюванні дискусії, документуванні зловживань, наданні правової підтримки жертвам та підвищенні обізнаності громадськості. Вони продемонстрували свою винахідливість і стійкість в умовах війни та перехідного періоду, позиціонуючи себе як ключових гравців у згуртуванні громадськості для забезпечення правосуддя перехідного періоду, а також у нагляді за виконанням та ефективністю цих заходів. На глобальній арені міжнародний тиск проти агресивних дій Росії слугує значним важелем для України. Активна підтримка світовою спільнотою суверенітету та прав людини в Україні, а також дипломатичні зусилля та санкції змушують Росію дотримуватися міжнародних законів і норм.

Нарешті, існуюча в Україні нормативна база закладає фундаментальну основу для здійснення правосуддя перехідного періоду. Ратифікувавши та інтегрувавши низку міжнародних і регіональних договорів у сфері прав людини, Україна дотримується встановлених стандартів і зобов'язань, які регулюють правосуддя перехідного періоду. Внутрішні закони та політика ще більше підкріплюють ці рамки, забезпечуючи законодавчу базу для

розробки та впровадження ініціатив у сфері правосуддя перехідного періоду. Ця правова база не лише є точкою відліку, але й слугує дороговказом для зусиль України у сфері правосуддя перехідного періоду.

Шлях України до впровадження механізмів правосуддя перехідного періоду, таких як комісії з встановлення істини, відшкодування збитків і притягнення до відповідальності, є складним і водночас вирішальним для її майбутнього. Ці механізми відіграють життєво важливу роль у визнанні минулих зловживань, задоволенні потреб жертв і запобіганні майбутнім порушенням, одночасно спрямовуючи країну до примирення [11, с. 86-89].

Що стосується комісій правди, то Україна продемонструвала готовність протистояти своїй історії порушень прав людини. Минулі ініціативи свідчать про визнання потреби в такому органі. Незважаючи на це, на шляху до створення комісії правди стоїть ціла низка проблем, включаючи політичні та правові перешкоди, а також практичні труднощі зі створенням органу, забезпеченого необхідними ресурсами та експертизою. Наразі судова влада, прокуратура та громадянське суспільство несуть на собі тягар встановлення істини, хоча можливості для створення офіційної та незалежної комісії з встановлення істини залишаються обмеженими.

Відшкодування - це заходи, які забезпечують визнання та відшкодування жертвам порушень прав людини. Відшкодування може включати різні форми, такі як реституція, компенсація, реабілітація, сатисфакція та гарантії неповторення. Відшкодування має на меті відновити гідність, права та добробут жертв, виправити шкоду, заподіяну порушеннями, запобігти повторенню та сприяти примиренню. Україна продемонструвала певну готовність надавати відшкодування жертвам порушень прав людини. У 2014 році Верховна Рада України прийняла закон про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб (ВПО), який передбачає їх правовий статус, соціальний захист, житлову допомогу, можливості працевлаштування. У 2015 році Президент України видав указ про заходи щодо забезпечення соціального захисту учасників

антитерористичної операції (АТО) та членів їхніх сімей. У 2022 році Україна затвердила державну програму відновлення та розбудови миру в постраждалих регіонах. Однак ці ініціативи зіткнулися з труднощами в реалізації через недостатнє фінансування, бюрократичні перепони, корупцію, дискримінацію. Україна має обмежені можливості для відшкодування збитків жертвам порушень прав людини. Бракує технічних знань, людських ресурсів, фінансових коштів, інфраструктури та обладнання для розробки, впровадження та моніторингу програм відшкодування збитків. Існує також потреба у розбудові потенціалу, навчанні, підвищенні обізнаності та освіті з питань відшкодування збитків [63, с. 313-314].

Судове переслідування має важливе значення для притягнення осіб до відповідальності та відстоювання справедливості. Переслідування може включати різні форми, такі як кримінальні процеси, цивільні позови, міжнародні трибунали, змішані суди. Переслідування спрямовані на встановлення індивідуальної відповідальності, забезпечення справедливості для жертв, запобігання майбутнім порушенням, підтримку верховенства права та сприяння примиренню. Україна продемонструвала певну готовність переслідувати винних у порушеннях прав людини. У 2014 році Верховна Рада України прийняла закон «Про запобігання переслідуванню та покаранню учасників заходів, що відбулися під час мирних зібрань», яким амністували учасники масових акцій протесту 2013-2014 років. У 2015 році президент України видав указ про створення при Генпрокуратурі Департаменту спеціальних розслідувань для розслідування злочинів, скоєних під час масових акцій протесту. У 2016 році Верховна Рада України прийняла закон про правовий режим воєнного стану, який визначив підслідність і порядок притягнення до відповідальності за злочини, вчинені під час збройного конфлікту. Під час повномасштабної війни в Україні було проведено кілька судових процесів проти окупантів. Україна має обмежені можливості для переслідування винних у порушеннях прав людини. Не вистачає технічної експертизи, людських ресурсів, фінансових засобів,

інфраструктури та обладнання для здійснення ефективного та справедливого судового переслідування. Існує також потреба в розбудові потенціалу, навчанні, підвищенні обізнаності та навчанні з питань судового переслідування серед різних суб'єктів та секторів. Крім того, існують проблеми щодо забезпечення незалежності, неупередженості, надійності, інклюзивності, прозорості та безпеки механізмів прокуратури в Україні.

По суті, незважаючи на те, що Україна проявила ініціативу у впровадженні механізмів правосуддя перехідного періоду, очевидно, що країна стикається зі значними перешкодами з точки зору спроможності, експертизи та ресурсів. Подолання цих викликів вимагатиме узгоджених зусиль не лише з боку України, але й підтримки з боку міжнародної спільноти, щоб забезпечити надійність, справедливість та ефективність механізмів встановлення істини, відшкодування збитків та судового переслідування [25].

Оскільки Україна перебуває в складному процесі правосуддя перехідного періоду, підтримка та партнерство з Європейським Союзом мають значні переваги. Готовність ЄС допомогти ресурсами, політичною підтримкою, технічною експертизою та моральною підтримкою є наріжним каменем для зусиль України, спрямованих на відшкодування шкоди та проведення реформ. Окрім фінансової допомоги, власний історичний досвід ЄС у сфері правосуддя перехідного періоду дає цінні уроки, які Україна може засвоїти, пристосувавши їх до свого унікального контексту [80].

Для успіху правосуддя перехідного періоду необхідний цілісний підхід. Цей баланс повинен бути ретельно організований, враховуючи взаємодію різних заходів і час їхнього впровадження, щоб максимізувати позитивний вплив і мінімізувати непередбачувані наслідки. Потерпілі та громадянське суспільство становлять серцевину правосуддя перехідного періоду. Їхня конструктивна участь у створенні, реалізації та нагляді за ініціативами перехідного правосуддя гарантує, що ці процеси будуть не лише інклюзивними, але й ґрунтуватимуться на життєвих реаліях тих, хто

найбільше постраждав від конфлікту. Використання їхніх знань, досвіду та винахідливості має вирішальне значення для досягнення ефективних результатів.

Глобальний ландшафт правосуддя перехідного періоду представляє безліч прикладів, і багато країн вже стали на цей шлях раніше. Вивчаючи міжнародний досвід, Україна може визначити ефективні стратегії та загальні перешкоди, перейняти найкращі практики та уникнути відомих викликів. Координація з різними зацікавленими сторонами є ще однією запорукою ефективного процесу правосуддя перехідного періоду. Узгоджений, послідовний підхід, який узгоджується з ширшими політичними рамками, забезпечує синергію зусиль і дозволяє уникнути дублювання роботи. Розбудова довіри між цими суб'єктами та повага до унікальної ролі й досвіду кожного з них сприятиме створенню атмосфери співпраці, яка сприятиме досягненню спільних цілей правосуддя, зцілення та реформування.

3.3. Вплив ЄС на процеси перехідного правосуддя в Україні

Розгортання подій в Україні та подальша потреба у правосудді перехідного періоду є унікальним викликом, з яким Європейський Союз стикався в різних формах в інших постконфліктних регіонах. Україна стикається зі значними викликами та можливостями для правосуддя перехідного періоду, оскільки вона бореться з наслідками радянського минулого та триваючої війни з Росією. З 2014 року в Україні спостерігаються грубі порушення прав людини, включно з випадками насильницьких викрадень, катувань, сексуального насильства, що має відношення до конфлікту, та безрозбірних нападів на мирних мешканців. У відповідь на ці виклики Україна ініціювала різні заходи перехідного правосуддя [10].

ЄС був і залишається одним із головних акторів, які підтримують правосуддя перехідного періоду в Україні, як до, так і після російського вторгнення у 2022 році. ЄС надає фінансову, технічну та політичну допомогу

різними ініціативами у сфері правосуддя перехідного періоду, таким як документування порушень прав людини, реформування судової системи та сектору безпеки, сприяння діалогу та примиренню, а також імплементація законів про декомунізацію. Однак втручання ЄС у правосуддя перехідного періоду в Україні також зіткнулося зі значними викликами та обмеженнями, такими як відсутність узгодженої та всеосяжної стратегії, опір з боку деяких сегментів українського суспільства та політичних еліт, триваюча війна та гуманітарна криза, а також геополітична напруженість.

Цей підрозділ має на меті визначити ключові фактори, які сприяли успіху або невдачі втручання ЄС у правосуддя перехідного періоду в інших постконфліктних країнах. На основі цих факторів надати рекомендації щодо найкращих практик перехідного правосуддя в Україні. Визначити можливості та перспективи успішного правосуддя перехідного періоду в Україні на основі уроків, винесених з досвіду ЄС в інших контекстах, а також з власного контексту України. Нарешті, розглянути український випадок у контексті ширших регіональних і глобальних тенденцій у сфері правосуддя перехідного періоду та оцінити вплив цих тенденцій на успіх або невдачу правосуддя перехідного періоду в Україні.

ЄС бере участь у підтримці правосуддя перехідного періоду в різних постконфліктних країнах світу. Втручання ЄС у правосуддя перехідного періоду ґрунтується на політичних рамках підтримки правосуддя перехідного періоду, ухвалених у 2015 році, які визначають принципи та цілі взаємодії ЄС з країнами-партнерами, міжнародними та регіональними організаціями для підтримки процесів правосуддя перехідного періоду. Рамкова політика наголошує на необхідності застосування підходу до правосуддя перехідного періоду, що враховує конкретний контекст і здійснюється на місцевому рівні, в основі якого лежать права потерпілих та їхня участь у процесі. Вона також заохочує комплексний, довгостроковий підхід до правосуддя перехідного періоду, спрямований на боротьбу з безкарністю, визнання та відшкодування

збитків жертвам, зміцнення довіри, посилення верховенства права та сприяння примиренню і недопущенню повторення порушень [46].

Політичні рамки Європейського Союзу щодо підтримки правосуддя перехідного періоду в постконфліктних країнах, незважаючи на добрі наміри, зіткнулися з багатьма проблемами, які перешкоджають їх послідовному та ефективному впровадженню. Ключовою проблемою є відсутність чіткого визначення і практичного застосування фундаментальних концепцій, що лежать в основі правосуддя перехідного періоду. Така невизначеність часто призводить до плутанини та неефективності застосування цієї політики. Ще однією суттєвою перешкодою є відсутність ретельних оцінок, пристосованих до унікальних потреб та очікувань потерпілих і зацікавлених сторін у кожному конкретному контексті. Крім того, відсутні надійні механізми моніторингу та оцінки, що ускладнює визначення впливу та ефективності ініціатив ЄС у цих умовах.

Координація та узгодженість дій між різними суб'єктами ЄС, включно з державами-членами, інституціями, делегаціями та спеціальними представниками, також не є оптимальними. Відсутність синхронізації поширюється і на взаємодію між структурами ЄС та іншими міжнародними і місцевими організаціями, такими як агентства ООН, неурядові організації та групи громадянського суспільства, які відіграють життєво важливу роль у забезпеченні правосуддя в перехідний період. Ще одним викликом є адаптація до ситуацій на місцях, що швидко змінюються. Такі фактори, як загрози безпеці, політична нестабільність, соціальна поляризація та наявність деструктивних сил, вимагають гнучкого та оперативного підходу, якого досі бракувало.

Крім того, ресурси, що виділяються на підтримку ініціатив у сфері правосуддя перехідного періоду, часто є недостатніми, особливо у порівнянні з іншими сферами втручання ЄС, такими як гуманітарна допомога або реформування сектору безпеки. Така нерівномірність у розподілі ресурсів може суттєво вплинути на ефективність зусиль у сфері правосуддя

перехідного періоду. Нарешті, необхідно покращити видимість та комунікацію щодо ініціатив, які підтримуються ЄС. Підвищення обізнаності та забезпечення підтримки з боку місцевого населення та інших зацікавлених сторін мають вирішальне значення для успіху цих ініціатив, проте цьому аспекту не приділяється належної уваги, що підриває потенційний позитивний вплив зусиль ЄС у сфері правосуддя перехідного періоду [54].

Ці виклики і прогалини підірвали ефективність і легітимність втручання ЄС у перехідне правосуддя в інших постконфліктних країнах. Вони також обмежили потенціал для вивчення передового досвіду та уроків, отриманих у різних контекстах.

Нинішня ситуація в Україні створює як можливості, так і виклики для успішного правосуддя перехідного періоду.

З одного боку, існують певні позитивні фактори, які можуть сприяти впровадженню заходів перехідного правосуддя в Україні. Існування сильного громадянського суспільства та динамічного медіа-сектору, які беруть активну участь у документуванні порушень прав людини, виступають за справедливість і підзвітність, а також надають підтримку жертвам і постраждалим громадам. Наявність правової бази та інституційної інфраструктури, які могли б забезпечити переслідування порушників, визнання та відшкодування збитків жертвам, реформування судової системи та сектору безпеки, а також сприяння діалогу та примиренню. Наявність міжнародної підтримки та співпраці з боку різних суб'єктів (таких як ЄС, ООН, МКС), які висловили готовність допомогти Україні у просуванні правосуддя перехідного періоду. Це включає надання фінансової, технічної та політичної допомоги різним ініціативам у сфері правосуддя перехідного періоду, а також проведення розслідувань і судового переслідування порушень прав людини.

З іншого боку, існують також деякі негативні фактори, які можуть перешкоджати впровадженню заходів перехідного правосуддя в Україні. Збройний конфлікт і гуманітарна криза, що тривають, становлять серйозну

загрозу безпеці, стабільності та добробуту мільйонів людей в Україні. Конфлікт також створив складну ситуацію окупації, переміщення, фрагментації та гібридної війни, що ускладнює ідентифікацію винних, жертв та відповідальності.

Опір з боку деяких сегментів українського суспільства та політичних еліт, які протидіють або підривають зусилля у сфері правосуддя перехідного періоду. До них належать ті, хто заперечує або виправдовує порушення прав людини, скоєні власною стороною або союзниками (наприклад, деякі націоналістичні групи або проросійські фракції), ті, хто боїться підзвітності або чинить опір реформам (наприклад, деякі корумповані чиновники або колишні співробітники силових структур), або ті, хто використовує або маніпулює питаннями правосуддя перехідного періоду для отримання політичної вигоди (наприклад, деякі популістські партії чи лідери).

Відсутність чіткого бачення та комплексної стратегії правосуддя перехідного періоду в Україні, яка б відображала потреби та очікування потерпілих та інших зацікавлених сторін. Це включає відсутність національної політичної бази або координаційного механізму для правосуддя перехідного періоду (наприклад, міністерства або комісії), фрагментарність або дублювання ініціатив у сфері правосуддя перехідного періоду різними суб'єктами (наприклад, державними установами, неурядовими організаціями, міжнародними організаціями), а також неузгодженість або протиріччя заходів у сфері правосуддя перехідного періоду з іншими політиками або законами (наприклад, законами про амністію або декомунізацію) [5, с. 300-306].

На основі цих можливостей і викликів, визначених вище, можна передбачити потенційні сценарії для успішного правосуддя перехідного періоду в Україні.

Найкращий сценарій, війна вирішується шляхом укладення мирної угоди, яка включає положення про правосуддя перехідного періоду. Угода підтримується всіма сторонами конфлікту, а також регіональними та

міжнародними суб'єктами. Угода встановлює всеосяжні рамки для правосуддя перехідного періоду, які охоплюють всі аспекти відповідальності, визнання, відшкодування, реформування, діалогу, примирення та недопущення повторення. Рамки реалізуються за допомогою процесу, що передбачає широку участь жертв та інших зацікавлених сторін на всіх рівнях. Процес підтримується відповідними ресурсами та досвідом різних суб'єктів. Процес призводить до позитивних результатів, таких як притягнення винних до відповідальності, визнання та компенсація жертвам, реформування судової системи та сектору безпеки, сприяння діалогу та примиренню між різними групами, а також запобігання насильству в майбутньому.

Найгірший сценарій, війна продовжується або ескалації без політичного рішення. Війна призводить до більших порушень прав людини, більших жертв, більшого переміщення, більших руйнувань і більшої поляризації. Війна також спричиняє регіональну або глобальну конфронтацію, яка ще більше ускладнює ситуацію. Війна унеможливорює або перешкоджає будь-яким ініціативам у сфері правосуддя перехідного періоду. Ініціативи, які мають місце, є неефективними, частковими або упередженими. Ініціативам чинять опір або саботують. Ініціативи не підтримуються або підриваються через брак ресурсів чи досвіду. Ініціативи призводять до негативних наслідків, таких як безкарність, заперечення, обурення, помста, розкол і рецидиви.

На основі цих сценаріїв, визначених вище, ми можемо сформулювати деякі рекомендації щодо покращення перспектив правосуддя перехідного періоду в Україні, які можуть збільшити шанси на досягнення найкращого сценарію та уникнути найгіршого сценарію [47].

Прагнення до політичного вирішення збройного конфлікту, що включає положення про правосуддя перехідного періоду як невід'ємну частину мирного процесу. Це може передбачати участь у діалозі та переговорах з усіма сторонами конфлікту, а також з регіональними та

міжнародними суб'єктами для досягнення взаємоприйнятної угоди, спрямованої на усунення першопричин та наслідків конфлікту.

Створення всеосяжної системи правосуддя перехідного періоду, яка охоплює всі аспекти відповідальності, визнання, відшкодування, реформування, діалогу, примирення та недопущення повторення конфлікту. Це може включати розробку національної політичної бази або координаційного механізму для правосуддя перехідного періоду, гармонізацію існуючих законів і політик щодо правосуддя перехідного періоду, а також створення нових законів і політик щодо правосуддя перехідного періоду.

Впровадження заходів правосуддя перехідного періоду за допомогою процесу, що передбачає широку участь жертв та інших зацікавлених сторін на всіх рівнях. Це може включати проведення консультацій та опитувань з потерпілими та іншими зацікавленими сторонами для оцінки їхніх потреб та очікувань, забезпечення їхнього представництва та участі в органах і механізмах прийняття рішень, а також надання їм інформації та доступу до заходів правосуддя перехідного періоду.

Забезпечення достатніх ресурсів і досвіду від різних суб'єктів для підтримки ініціатив у сфері правосуддя перехідного періоду. Це може передбачати збільшення фінансування проектів у сфері правосуддя перехідного періоду з національних та міжнародних джерел, надання технічної допомоги та розбудови потенціалу місцевих суб'єктів з боку ЄС та інших суб'єктів, а також залучення більшої кількості персоналу та експертів з питань правосуддя перехідного періоду з боку ЄС та інших суб'єктів [60, с. 26].

Покращення видимості та комунікації ініціатив у сфері правосуддя перехідного періоду з метою підвищення обізнаності та забезпечення підтримки серед місцевого населення та інших відповідних суб'єктів. Це може включати розробку комунікаційної стратегії та інформаційно-просвітницької кампанії з питань правосуддя перехідного періоду, взаємодію

з місцевими ЗМІ та соціальними мережами, а також організацію публічних заходів і консультацій з жертвами та іншими зацікавленими сторонами.

Крім того, український випадок не є ізольованим від ширших регіональних і глобальних тенденцій у сфері правосуддя перехідного періоду, які впливають на його успіх або невдачу.

Поява нових форм і моделей насильства, які кидають виклик традиційним уявленням про правосуддя перехідного періоду. До них належать гібридна війна, кібератаки, тероризм, масові звірства, геноцид, етнічні чистки, сексуальне насильство, насильницькі зникнення, катування або позасудові страти. Ці форми і моделі насильства створюють нові виклики для ідентифікації злочинців, жертв і відповідальності, а також для забезпечення підзвітності, визнання, відшкодування, реформування, діалогу, примирення і недопущення повторення.

Розробка нових норм і стандартів правосуддя перехідного періоду, які відображають еволюцію міжнародного права і прав людини. Ці норми і стандарти забезпечують правову і моральну основу для заходів перехідного правосуддя, а також є джерелом настанов і натхнення для їхньої розробки та впровадження.

Поява нових суб'єктів і механізмів правосуддя перехідного періоду, які пропонують нові можливості та виклики для співпраці та координації. До них належать міжнародні суди та трибунали, регіональні суди та організації, національні суди та установи, змішані суди та комісії, комісії з встановлення істини та розслідування, програми та фонди відшкодування збитків, ініціативи та платформи з примирення, а також організації та мережі громадянського суспільства. Ці суб'єкти та механізми надають різні форми підтримки та допомоги процесам правосуддя перехідного періоду - фінансову, технічну, політичну чи моральну. Однак вони також створюють різні проблеми для координації та узгодженості, такі як дублювання, фрагментація, суперечності або конкуренція [62, с. 231-417].

Україна може скористатися цими регіональними та глобальними тенденціями у сфері правосуддя перехідного періоду, вивчаючи досвід і кращі практики інших країн, які зіткнулися з подібними або іншими викликами, дотримуючись норм і стандартів міжнародного права та прав людини, які застосовуються до правосуддя перехідного періоду, а також співпрацюючи і координуючи дії з суб'єктами та механізмами, які залучені або зацікавлені у підтримці правосуддя перехідного періоду в Україні.

У цьому підрозділі ми дійшли висновку, що ЄС був одним із головних акторів, які підтримують правосуддя перехідного періоду в Україні, але його втручання також зіткнулося зі значними викликами та обмеженнями. Нинішня ситуація в Україні створює як можливості, так і виклики для успішного правосуддя перехідного періоду, залежно від того, як буде вирішено збройний конфлікт і як будуть впроваджуватися заходи перехідного правосуддя. Український випадок не є ізольованим від ширших регіональних і глобальних тенденцій у сфері правосуддя перехідного періоду, які впливають на його успіх або невдачу.

Було розроблено низку рекомендацій щодо покращення перспектив правосуддя перехідного періоду в Україні, які можуть підвищити ефективність та легітимність втручання ЄС. Серед них - пошук політичного вирішення збройного конфлікту, що включає положення про перехідне правосуддя, створення всеосяжної системи перехідного правосуддя, що охоплює всі аспекти підзвітності, визнання, відшкодування, реформування, діалогу, примирення та недопущення рецидивів, реалізація заходів перехідного правосуддя за допомогою процесу, що передбачає широку участь жертв та інших зацікавлених сторін на всіх рівнях, залучення достатніх ресурсів і досвіду різних суб'єктів для підтримки ініціатив у сфері правосуддя перехідного періоду, покращення видимості та комунікації ініціатив у сфері правосуддя перехідного періоду для підвищення обізнаності та забезпечення підтримки серед місцевого населення та інших відповідних суб'єктів, а також використання регіональних і глобальних тенденцій у сфері

правосуддя перехідного періоду шляхом вивчення іншого досвіду, дотримання міжнародних норм і стандартів та співпраці з іншими суб'єктами та механізмами.

Основні висновки цього розділу полягають у тому, що правосуддя перехідного періоду в Україні є складним і суперечливим процесом, який вимагає комплексного підходу за участю всіх зацікавлених сторін, спрямованого на усунення першопричин і наслідків минулої та теперішньої несправедливості. У розділі також з'ясовано, що ЄС відіграє важливу роль у підтримці правосуддя перехідного періоду в Україні, але його втручання також стикається з перешкодами та обмеженнями. У розділі також зазначено, що успіх або провал правосуддя перехідного періоду в Україні значною мірою залежить від завершення війни та впровадження ефективних і легітимних заходів у сфері правосуддя перехідного періоду.

У розділі надано ряд рекомендацій щодо покращення перспектив правосуддя перехідного періоду в Україні, зокрема щодо політичного врегулювання конфлікту, створення всеосяжної системи правосуддя перехідного періоду, залучення жертв та інших зацікавлених сторін до процесу, забезпечення належних ресурсів та експертизи, покращення видимості та комунікації, а також використання регіональних та глобальних тенденцій. У розділі зроблено висновок, що правосуддя перехідного періоду в Україні є не лише необхідністю, а й можливістю для побудови більш мирного, демократичного та стійкого суспільства.

ВИСНОВКИ

У дисертації критично проаналізовано роль і вплив ЄС у процесах правосуддя перехідного періоду в постконфліктних суспільствах, з особливим акцентом на випадку Косово та України. Основною проблемою, яку розв'язує дисертація, є визначення сильних і слабких сторін підходів ЄС до правосуддя перехідного періоду, а також викликів і можливостей для залучення ЄС до правосуддя перехідного періоду в Україні. Важливість дисертації полягає в її внеску в наукову літературу з питань правосуддя перехідного періоду та зовнішньої діяльності ЄС, а також у її практичних наслідках для ЄС та України у сфері правосуддя перехідного періоду.

Основними висновками та рекомендаціями дипломної роботи є:

– Правосуддя перехідного періоду є складною та багатовимірною концепцією, яка охоплює різноманітні заходи та механізми для усунення спадщини минулих порушень прав людини та запобігання їх повторенню, одночасно сприяючи примиренню, демократії та верховенству права. Правосуддя перехідного періоду — це не універсальне рішення, а скоріше контекстно-залежний процес участі, який вимагає залучення та співпраці різних суб'єктів і зацікавлених сторін на місцевому, національному, регіональному та міжнародному рівнях. У дисертації подано вичерпний і критичний огляд основних теорій, дебатів і аспектів правосуддя перехідного

періоду, а також детальний аналіз різних типів і моделей механізмів правосуддя перехідного періоду, таких як комісії правди, судові процеси, відшкодування, інституційні реформи, і меморіалізація. У дисертації також розглядаються нормативні та емпіричні основи правосуддя перехідного періоду, а також основні виклики та дилеми, з якими стикається правосуддя перехідного періоду, такі як компроміси між справедливістю та миром, напруга між локальними та глобальними нормами та проблеми легітимності, підзвітності та сталості.

– ЄС є унікальним і впливовим гравцем у сфері правосуддя перехідного періоду, оскільки він розробив комплексну політичну основу щодо правосуддя перехідного періоду, а також конкретні програми та інструменти для допомоги країнам-партнерам у впровадженні механізмів правосуддя перехідного періоду. Участь ЄС у правосудді перехідного періоду ґрунтується на його цінностях, принципах та інтересах, а також на його юридичних зобов'язаннях і зобов'язаннях згідно з міжнародним правом і його власними договорами. Залучення ЄС до правосуддя перехідного періоду також мотивується його стратегічними цілями сприяння миру, стабільності та безпеки в сусідньому регіоні та за його межами. У дисертації критично оцінено рамки політики ЄС щодо правосуддя перехідного періоду, які складаються з різних документів. У дисертації також проаналізовано програми та інструменти ЄС для правосуддя перехідного періоду. У дисертації оцінено сильні та слабкі сторони ЄС як суб'єкта правосуддя перехідного періоду, а також основні чинники та критерії, які визначають участь ЄС у правосудді перехідного періоду, такі як контекст, час, масштаби, узгодженість, координація, послідовність, взаємодоповнюваність та ефективність дій ЄС.

– Досвід ЄС у підтримці правосуддя перехідного періоду в Косово, попередній приклад участі ЄС у постконфліктному правосудді та примиренні, показав, що ЄС може відігравати позитивну та конструктивну роль у процесах правосуддя перехідного періоду, надаючи фінансову,

технічну та політичну допомогу, підтримку, а також сприяння діалогу та співпраці між різними акторами та групами. Проте участь ЄС у перехідному правосудді в Косово також виявила деякі обмеження та виклики, такі як відсутність чіткої та узгодженої стратегії, непослідовність та фрагментарність дій ЄС, опір і недовіра деяких місцевих акторів, а також вплив зовнішніх факторів і акторів. У дисертації було проведено тематичне дослідження ролі та впливу ЄС на правосуддя перехідного періоду в Косово, яке було місцем насильницького конфлікту, порушень прав людини та етнічної напруженості з кінця 1990-х років. У дисертації досліджується підтримка ЄС різних механізмів правосуддя перехідного періоду в Косово, таких як Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії, Спеціальний суд для Косово, Косовська комісія з питань правди та примирення, Спеціалізовані палати та Спеціалізована прокуратура Косова, Косово Агентство власності, Косовський реабілітаційний центр для жертв тортур і Комісія з питань зниклих безвісти. У дисертації також розглядається роль ЄС у сприянні діалогу та співпраці, а також між різними громадами та групами в Косово. У дисертації оцінено досягнення та недоліки участі ЄС у перехідному правосудді в Косово, а також отримані уроки та найкращі практики, які можна витягнути з досвіду ЄС у Косово.

– Вплив ЄС на процеси правосуддя перехідного періоду в Україні, актуальний і актуальний випадок залучення ЄС до правосуддя перехідного періоду, був значним і корисним, оскільки ЄС допоміг Україні прийняти та запровадити різні заходи та механізми правосуддя перехідного періоду, такі як створення Національної стратегії та плану дій з прав людини, створення Офісу Генерального прокурора та Державного бюро розслідувань, ухвалення Закону про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті. , надання гуманітарної та правової допомоги жертвам порушень прав людини та підтримка ініціатив та проектів громадянського суспільства щодо правосуддя перехідного періоду. Проте залучення ЄС до правосуддя перехідного періоду в Україні також зіткнулося з різними

проблемами та обмеженнями, такими як відсутність чіткої та послідовної стратегії, опір і недовіра деяких учасників, вплив зовнішніх факторів і акторів, а також триваючий конфлікт і нестабільність в країні. У дисертації було проведено тематичне дослідження ролі та впливу ЄС на правосуддя перехідного періоду в Україні, яка була місцем насильницької війни. У дисертації досліджується підтримка ЄС різних механізмів правосуддя перехідного періоду в Україні, таких як Міжнародний кримінальний суд, Міжнародна консультативна група, Управління Верховного комісара ООН з прав людини, Рада Європи, Організація з безпеки та Ко -діяльність в Європі, Європейський суд з прав людини, національні механізми та інструменти. У дисертації також розглядається роль ЄС у сприянні діалогу та співпраці між різними регіонами та групами в Україні. У дисертації оцінено досягнення та недоліки залучення ЄС до правосуддя перехідного періоду в Україні, а також виклики та можливості залучення ЄС до правосуддя перехідного періоду в Україні в майбутньому.

ЄС має вдосконалити свої підходи до правосуддя перехідного періоду, зокрема в контексті України, ухваливши та реалізувавши такі рекомендації:

– ЄС повинен розробити та прийняти чітку та послідовну стратегію щодо правосуддя перехідного періоду, яка повинна визначати бачення ЄС, цілі, принципи та пріоритети щодо правосуддя перехідного періоду, а також критерії та показники для вимірювання ефективності та впливу ЄС на правосуддя перехідного періоду. . Стратегія також має визначати ролі та обов'язки різних інституцій ЄС та учасників, залучених до правосуддя перехідного періоду, а також механізми та процедури для забезпечення узгодженості, координації, послідовності та взаємодоповнюваності дій ЄС щодо правосуддя перехідного періоду. Стратегія має ґрунтуватися на ретельному та всебічному оцінюванні потреб, очікувань та переваг країн-партнерів і місцевих акторів і зацікавлених сторін, а також на регулярному та систематичному моніторингу та оцінці дій та результатів ЄС щодо правосуддя перехідного періоду. . Стратегія має бути гнучкою та

адаптованою до мінливого контексту та обставин у країнах-партнерах і процесах правосуддя перехідного періоду, а також чуйною та чутливою до відгуків та пропозицій країн-партнерів та місцевих акторів і зацікавлених сторін.

– ЄС повинен підвищити послідовність і узгодженість своїх дій і повідомлень щодо правосуддя перехідного періоду, забезпечивши, щоб політика та дії ЄС щодо правосуддя перехідного періоду були узгоджені та доповнювали загальну політику та дії ЄС щодо прав людини, демократії, правління право, мир і безпека, а також конкретні політики та дії ЄС щодо запобігання та вирішення конфліктів, врегулювання криз, стабілізації та реконструкції, співпраці для розвитку, розширення та сусідства. ЄС також має переконатися, що політика та дії ЄС щодо правосуддя перехідного періоду узгоджені та узгоджені з юридичними зобов'язаннями та зобов'язаннями ЄС згідно з міжнародним правом та його власними договорами, а також цінностями, принципами та інтересами ЄС. ЄС також має забезпечити, щоб політика та дії ЄС щодо правосуддя перехідного періоду були послідовними та узгодженими з політикою та діями інших міжнародних і регіональних акторів та організацій, залучених до правосуддя перехідного періоду, таких як ООН, Рада Європи, ОБСЄ та ІСС, а також політики та дії країн-партнерів і місцевих акторів і зацікавлених сторін. ЄС також має забезпечити чітке та ефективне донесення політики та дій ЄС щодо правосуддя перехідного періоду до країн-партнерів та постраждалого населення, а також до громадян ЄС та широкої громадськості з метою підвищення обізнаності, розуміння та підтримки для ролі та впливу ЄС у процесах правосуддя перехідного періоду.

– ЄС має підвищити дієвість і дієвість своїх інструментів та інструментів для підтримки правосуддя перехідного періоду, забезпечивши, щоб фінансова, технічна та політична допомога ЄС для правосуддя перехідного періоду була адекватною, своєчасною, гнучкою та відповідала потребам, пріоритетам та спроможності країн-партнерів і постраждалого

населення, а також контекст, виклики та можливості для правосуддя перехідного періоду в кожному конкретному випадку. ЄС також має забезпечити, щоб фінансова, технічна та політична допомога ЄС для правосуддя перехідного періоду була скоординована та гармонізована за допомогою інших міжнародних і регіональних акторів і організацій, залучених до правосуддя перехідного періоду, а також за допомогою країн-партнерів та місцевих акторів та зацікавлені сторони. ЄС також має забезпечити, щоб фінансова, технічна та політична допомога ЄС для правосуддя перехідного періоду ґрунтувалася на чіткому та прозорому розподілі ресурсів, а також на ретельному та спільному моніторингу та оцінці результатів і впливу допомоги ЄС для правосуддя перехідного періоду. ЄС також має забезпечити, щоб фінансова, технічна та політична допомога ЄС для правосуддя перехідного періоду супроводжувалася сильним і послідовним політичним діалогом і адвокацією правосуддя перехідного періоду, а також конструктивним і інклюзивним сприянням і посередництвом у діалозі та співпраці між різними учасниками. і групи, залучені до процесів правосуддя перехідного періоду або постраждали від них.

– ЄС має зміцнити легітимність і довіру до своєї участі в правосудді перехідного періоду, забезпечивши, щоб політика та дії ЄС щодо правосуддя перехідного періоду поважали та підтримували відповідальність, агентство та участь країн-партнерів і постраждалого населення, а також як контекст, культура та традиції країн-партнерів та постраждалого населення. ЄС також має забезпечити, щоб політика та дії ЄС щодо правосуддя перехідного періоду базувалися на комплексному та збалансованому підході, який стосується різних вимірів та аспектів правосуддя перехідного періоду, таких як правда, справедливість, відшкодування та гарантії неповторення, а також як різні права та потреби жертв і тих, хто пережив порушення прав людини, таких як громадянські та політичні права, економічні, соціальні та культурні права, а також гендерні права та права меншин. ЄС також має

забезпечити, щоб політика та дії ЄС щодо правосуддя перехідного періоду були чутливими та реагували на різноманіття та складність ситуацій та сценаріїв правосуддя перехідного періоду, таких як різні типи та фази конфлікту та перехідного періоду, різні рівні та масштаби насильство та порушення, а також різні суб'єкти та фактори, залучені до процесів правосуддя перехідного періоду або впливають на них. ЄС також має забезпечити, щоб політика та дії ЄС у сфері правосуддя перехідного періоду ґрунтувалися на надійному та науковому аналізі та розумінні причин, наслідків та динаміки конфлікту та порушень прав людини, а також можливостей і викликів. для правосуддя перехідного періоду в кожній справі.

Таким чином, дослідження, представлене в цій дисертації, пропонує ретельний аналіз ролі ЄС у правосудді перехідного періоду та його наслідків для України. Отримані висновки сприяють глибшому розумінню складнощів, пов'язаних із процесами правосуддя перехідного періоду, і забезпечують цінні вказівки для майбутніх зусиль у цій сфері. Висновки підкреслюють важливість адаптації стратегій правосуддя перехідного періоду до конкретних постконфліктних контекстів, наголошуючи на необхідності інклюзивних комплексних підходів, які стосуються багатогранної природи правосуддя та примирення. Оскільки ЄС та Україна продовжують долати виклики постконфліктної трансформації, уроки, витягнуті з цього дослідження, будуть корисними для спрямування їхніх зусиль у напрямку досягнення міцного миру та справедливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Abazi E. EU's Balkans Test: Geopolitics of a Normative Power. *EuropeNow*. URL: <https://www.europenowjournal.org/2018/06/25/eus-balkans-test-geopolitics-of-a-normative-power/> (date of access: 26.10.2023).
2. Ahmetaj N., Schenkel K. Public perception survey and public dialogue about future Truth and Reconciliation Commission (TRC) of Kosovo. Prishtina : Integra, 2020. 50 p. URL: https://ngo-integra.org/publication/Perception_Survey_KS-%20final%20ENG.pdf (date of access: 26.10.2023).
3. Analysis of the Draft Law “On the Principles of the State Policy of Transition Period”. *Charitable Foundation "Right to Protection"*. URL: <https://r2p.org.ua/page/transition-period-policy-analysis> (date of access: 02.12.2023).
4. Arnould V. Developments in the Field of Transitional Justice. *Africa Policy Briefs*, 2021. P. 1–4.

URL: <https://www.egmontinstitute.be/app/uploads/2021/06/APB-36-valerie-final.pdf?type=pdf> (date of access: 22.10.2023).

5. Bachmann K., Lyubashenko I. The Puzzle of Transitional Justice in Ukraine. *International Journal of Transitional Justice*, 2017. Vol. 11, no. 2. P. 297–314. URL: <https://doi.org/10.1093/ijtj/ijx007> (date of access: 02.12.2023).

6. Bergman U. The Reset of U.S.-EU Relations and the Baltic States. *Foreign Policy Research Institute*. URL: <https://www.fpri.org/article/2021/06/the-reset-of-the-us-eu-relations-and-the-baltic-states/> (date of access: 26.10.2023).

7. Brems E. Transitional Justice in the Case Law of the European Court of Human Rights. *International Journal of Transitional Justice*, 2011. Vol. 5, no. 2. P. 282–303. URL: <https://doi.org/10.1093/ijtj/ijr010> (date of access: 22.10.2023).

8. Brodersen K. H. The ICTY's Conditionality Dilemma. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, 2014. Vol. 22, no. 3. P. 219–248. URL: <https://doi.org/10.1163/15718174-22032048> (date of access: 02.12.2023).

9. Busol K. Mariupol and the Origins and Avenues of Ukraine's Transitional Justice Process. *Just Security*. URL: <https://www.justsecurity.org/81680/mariupol-and-the-origins-and-avenues-of-ukraines-transitional-justice-process/> (date of access: 02.12.2023).

10. Busol K., Hamilton R. Transitional Justice in Ukraine: Guidance to Policymakers. *Just Security*. URL: <https://www.justsecurity.org/81719/transitional-justice-in-ukraine-guidance-to-policymakers/> (date of access: 02.12.2023).

11. Calvet-Martínez E. La justice transitionnelle dans le contexte de la guerre en Ukraine. *RED*, 2023. N° 5, no. 1. P. 84–91. URL: <https://doi.org/10.3917/red.005.0084> (date of access: 02.12.2023).

12. Charter of Fundamental Rights of the European Union. Brussels: Official Journal of the European Union, 2012. 12 p. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal->

[content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.C_.2012.326.01.0391.01.ENG](https://eur-lex.europa.eu/content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.C_.2012.326.01.0391.01.ENG) (date of access: 02.12.2023).

13. D'Alfonso A. European Development Fund Joint development cooperation and the EU budget: out or in?. EPRS | European Parliamentary Research Service, 2014. 36 p. URL: <https://www.europarl.europa.eu/EPRS/EPRS-IDA-542140-European-Development-Fund-FINAL.pdf> (date of access: 22.10.2023).

14. Davis L. The European Union and Transitional Justice. IFP Democratisation and Transitional Justice Cluster, 2010. 20 p. URL: <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-IFP-EU-Justice-2010-English.pdf> (date of access: 02.12.2023).

15. Dobрева A. European Instrument for Democracy and Human Rights. Brussels: EPRS | European Parliamentary Research Service, 2015. 8 p. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2015/568332/EPRS_BRI\(2015\)568332_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2015/568332/EPRS_BRI(2015)568332_EN.pdf) (date of access: 02.12.2023).

16. E. García Álvarez J. The role of EULEX in the War Criminal Prosecution Process in Kosovo. *European Student Think Tank*. URL: <https://esthinktank.com/2022/11/11/the-role-of-eulex-in-the-war-criminal-prosecution-process-in-kosovo/> (date of access: 26.10.2023).

17. Elbasani A. European Integration and Transformation in the Western Balkans: Europeanization or Business As Usual? *Taylor & Francis Group*, 2013. 218 p.

18. EU adopts its policy framework on support to transitional justice | EEAS. *The Diplomatic Service of the European Union | EEAS*. URL: https://www.eeas.europa.eu/node/2158_en (date of access: 02.12.2023).

19. EU: Bolster Justice Efforts Worldwide. *Human Rights Watch*. URL: <https://www.hrw.org/news/2022/05/23/eu-bolster-justice-efforts-worldwide#:~:text=,such%20as%20Ukraine,%20the%20United> (date of access: 02.12.2023).

20. EU's support to transitional justice. Brussels, 2015. 43 p.
URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-13576-2015-INIT/en/pdf> (date of access: 02.12.2023).
21. EUNPACK. Best practices in EU crisis response and policy implementation. Work Package 4, 2016. 26 p.
URL: <https://www.eunpack.eu/sites/default/files/publications/Deliverable%204.02.pdf> (date of access: 22.10.2023).
22. European Commission. Joint communication to the European Council, the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions a Partnership for Democracy and Shared Prosperity with the Southern Mediterranean. Brussels, 2011. 17 p.
URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0200:FIN:en:PDF> (date of access: 22.10.2023).
23. Facility on Justice in Conflict and Transition. *International IDEA*.
URL: <https://www.idea.int/news-media/multimedia-reports/facility-justice-conflict-and-transition> (date of access: 02.12.2023).
24. Filatov V. V. On the issue of international legal forms of work of the EU in the field of transitional justice. *Law and Society*, 2022. No. 6. P. 318–323.
URL: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.6.48> (date of access: 02.12.2023).
25. Frąckiewicz M. Understanding the Role of Transitional Justice in Post-Conflict Ukraine. *TS2 SPACE*. URL: <https://ts2.space/en/understanding-the-role-of-transitional-justice-in-post-conflict-ukraine/#gsc.tab=0> (date of access: 02.12.2023).
26. Hehir A., Sheremeti F. Kosovo and Transitional Justice: The Pursuit of Justice after Large Scale-Conflict. Taylor & Francis Group, 2021. 220 p.
27. Hoop S. d. Burdens of the past and demands for the future. *Clingendael Spectator*, 2017. Vol. 4, no. 71. P. 1–10.
URL: <https://spectator.clingendael.org/pub/2017/4/the-need-for-transitional-justice/> (date of access: 02.12.2023).

28. Humanitarian Law Center Kosovo and EU present the guidebook “Towards A National Strategy for Transitional Justice in Kosovo”. *Humanitarian Law Center Kosovo*. URL: <https://hlc-kosovo.org/en/media/press-release/116/humanitarian-law-center-kosovo-and-eu-present-guidebook-towards-national-strategy-transitional-justice-kosovo> (date of access: 26.10.2023).
29. Iancu B. Hidden Continuities?: The Avatars of “Judicial Lustration” in Post-Communist Romania. *German Law Journal*, 2021. Vol. 22, no. 7. P. 1209–1230. URL: <https://doi.org/10.1017/glj.2021.61> (date of access: 26.10.2023).
30. Jones S. Spain passes law to bring ‘justice’ to Franco-era victims. *The Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/world/2022/oct/05/spain-passes-law-to-bring-dignity-to-franco-era-victims> (date of access: 26.10.2023).
31. Kfir I. Omar G. Encarnación, Democracy without Justice in Spain: The Politics of Forgetting. *Human Rights Law Review*, 2015. Vol. 15, no. 3. P. 603–606. URL: <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngv017> (date of access: 26.10.2023).
32. Khrystova G. Application of the Constitution in a Transitional Justice Process: Considerations and Ukrainian Realities. Council of Europe Project «Internal Displacement in Ukraine: Building Solutions. Phase II». 17 p. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Khrystova_TJ_VC_prefinal.pdf (date of access: 02.12.2023).
33. Mälksoo M. *The Politics of Becoming European*. Routledge, 2009. URL: <https://doi.org/10.4324/9780203871898> (date of access: 26.10.2023).
34. Matviyishyn I. Transitional justice in Ukraine: What if the war was over? *New Eastern Europe*. URL: <https://neweasterneurope.eu/2019/09/11/transitional-justice-in-ukraine-what-if-the-war-is-over/> (date of access: 02.12.2023).
35. Maxwell K. Spain's Transition to Democracy: A Model for Eastern Europe?. *Proceedings of the Academy of Political Science*, 1991. Vol. 38, no. 1. P. 35-49. URL: <https://doi.org/10.2307/1173811> (date of access: 26.10.2023).

36. Mole R. *Baltic States from the Soviet Union to the European Union: Identity, Discourse and Power in the Post-Communist Transition of Estonia, Latvia and Lithuania*. Taylor & Francis Group, 2012. 198 p.
37. Noutcheva G. *European Foreign Policy and the Challenges of Balkan Accession: Conditionality, Legitimacy and Compliance*. Taylor & Francis Group, 2012.
38. Powell C. *The Long Road to Europe: Spain and the European Community, 1957-1986*. Madrid: Elcano Royal Institute, 2015. 24 p. URL: <https://media.realinstitutoelcano.org/wp-content/uploads/2021/11/dt9-2015-powell-long-road-europe-spain-european-community-1957-1986.pdf> (date of access: 26.10.2023).
39. Prosecution Case - Croatia and Bosnia and Herzegovina. *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*. URL: <https://www.icty.org/en/content/prosecution-case-croatia-and-bosnia-and-herzegovina> (date of access: 26.10.2023).
40. Rollo M. F., Cunha A., Darnis J.-P. Democratic Transition, European Economic Community Accession and Southern Europe. *Cahiers de la Méditerranée*, 2015. No. 90. P. 9–10. URL: <https://doi.org/10.4000/cdlm.7855> (date of access: 26.10.2023).
41. Spanish Economy After EU Membership: Transformed But Vulnerable. *The Corner*. URL: <https://thecorner.eu/news-spain/spain-economy/spanish-economy-after-40-years-democracy-economy-transformed-but-vulnerable/76711/> (date of access: 26.10.2023).
42. Subotic J. The Paradox of International Justice Compliance. *International Journal of Transitional Justice*, 2009. Vol. 3, no. 3. P. 362–383. URL: <https://doi.org/10.1093/ijtj/ijp011> (date of access: 02.12.2023).
43. Teitel R. Rethinking jus post bellum in an age of global transitional justice: engaging with michael walzer and larry may. *European journal of international law*, 2013. Vol. 24, no. 1. P. 335–342. URL: <https://doi.org/10.1093/ejil/cht014> (date of access: 16.05.2022).

44. The Challenges Facing Transitional Justice—and the Dangers of Ignoring It. *World Politics Review*. URL: <https://www.worldpoliticsreview.com/the-many-challenges-facing-transitional-justice/> (date of access: 02.12.2023).
45. The EU and the Western Balkans: towards a common future. *The Diplomatic Service of the European Union | EEAS*. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/eu-and-western-balkans-towards-common-future_en (date of access: 26.10.2023).
46. The EU's Policy Framework on support to transitional justice. The Diplomatic Service of the European Union | EEAS, 2015. 17 p. URL: https://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/the_eus_policy_framework_on_support_to_transitional_justice.pdf (date of access: 02.12.2023).
47. The Role of Transitional Justice in Ukraine - PeaceRep. *PeaceRep*. URL: <https://peacerep.org/2022/05/18/the-role-of-transitional-justice-in-ukraine/> (date of access: 02.12.2023).
48. The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies : report of the Secretary-General. New York : UN. Secretary-General, 2004. 24 p. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/527647?ln=ru> (date of access: 02.12.2023).
49. C. Sriram et al. Transitional Justice and Peacebuilding on the Ground: Victims and Ex-Combatants. *Taylor & Francis Group*, 2013. 320 p.
50. C. Braun et al. Transitional Justice Theories. *Routledge*. 2013. P. 240.
51. Unger T. The European Union and transitional justice. Hague : T.M.C. Asser Press, 2010. 21 p. URL: https://www.asser.nl/upload/documents/2172010_25518CLEER%20WP%202010-1%20-%20UNGER.pdf (date of access: 02.12.2023).
52. United Nations operation in Cyprus. 2022. 15 p. URL: https://unficyp.unmissions.org/sites/default/files/s-2022-533_sg_report_on_united_nations_operation_in_cyprus.pdf (date of access: 26.10.2023).

53. Verovšek P. J. A Burgeoning Community of Justice? The European Union as a Promoter of Transitional Justice. *International Journal of Transitional Justice*. 2021. Vol. 15, Issue 2, P. 351–369. URL: <https://doi.org/10.1093/ijtj/ijab005> (date of access: 22.10.2023).

54. Virtual Roundtable: Transitional Justice in Ukraine: What Might it Look Like? *Chatham House – International Affairs Think Tank*. URL: <https://www.chathamhouse.org/events/all/research-event/virtual-roundtable-transitional-justice-ukraine-what-might-it-look> (date of access: 02.12.2023).

55. Vukpalaj A. European Union Enlargement Policies and Transitional Justice in Kosovo - DWP-Balkan. *DWP-Balkan*. URL: <https://dwp-balkan.org/european-union-enlargement-policies-and-transitional-justice-in-kosovo/> (date of access: 26.10.2023).

56. Wentholt N. Mirroring transitional justice. Construction and impact of European Union ICTY-conditionality. *Südosteuropa*. 2017. Vol. 65, no. 1. URL: <https://doi.org/10.1515/soeu-2017-0005> (date of access: 22.10.2023).

57. Wittkowsky A. Andrea Lorenzo Capussela, State-Building in Kosovo. Democracy, Corruption and the EU in the Balkans. *Comparative Southeast European Studies*. 2015. Vol. 63, no. 3. P. 528–530. URL: <https://doi.org/10.1515/soeu-2015-630314> (date of access: 02.12.2023).

58. Wouters J., Ovádek M. The European Union and Human Rights. Oxford University Press, 2021. URL: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198814177.001.0001> (date of access: 02.12.2023).

59. Zweers W., Cretti G., Boon M. d. The EU as a promoter of democracy or ‘stabilitocracy’ in the Western Balkans?. Hague: Netherlands Institute of International Relations ‘Clingendael’, 2022. 55 p. URL: <https://www.clingendael.org/sites/default/files/2022-02/the-eu-as-a-promoter-of-democracy-or-stabilitocracy.pdf> (date of access: 02.12.2023).

60. Богінська І. В. Посередництво як теоретико-концептуальна та інституційна опора зовнішньої політики ЄС. Міжнародні конфлікти у

сучасному світі: від регіонального протистояння до глобального суперництва: матеріали міжнародної конференції. (м. Львів. 03 грудня. 2021 р.). Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2021. ст. 23–26.

61. Блага А., Мартиненко О. Концепція перехідного правосуддя в Україні. *Юридичний вісник*. 2020. Т. 4. С. 30–35. URL: <https://www.scilit.net/publications/dcc0dba9673ac3aad6dc1861498717ae> (дата звернення: 02.12.2023).

62. Бущенко А. П., Гнатовського М. М. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія : "РУМЕС", 2017. 592 с.

63. Грушко М., Мануїлова К. Концепція перехідного правосуддя в умовах збройного конфлікту в Україні. *Підприємництво, господарство і право*, 2021. № 3. ст. 312–316. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/3/52.pdf> (дата звернення: 02.12.2023).

64. Жидков В. На шляху до правосуддя перехідного періоду. Київ : Укр. Гельс. спілка з прав людини, 2023. 20 с. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/PPpravosuddya_A4.pdf (дата звернення: 02.12.2023).

65. Загальні принципи політики ЄС щодо підтримки правосуддя перехідного періоду – Українська Гельсінська спілка з прав людини. *Українська Гельсінська спілка з прав людини*. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/zahalni-pryntsy-polytyky-es-schodo-pidtrymky-pravosuddya-perehidnoho-periodu/> (дата звернення: 02.12.2023).

66. Ільченко В. Перехідне правосуддя: особливості теоретичного розуміння та практичний аспект крізь призму українських реалій. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2022. № 11. ст. 108–111. URL: http://sej.org.ua/11_2022/21.pdf (дата звернення: 02.12.2023).

67. Кориневич А., Короткий Т. Перехідне правосуддя для України: Per aspera ad astra. *Право України*, 2020. №12. ст. 129–149.

68. Корреа К. Як перехідне правосуддя може сприяти миру в Україні? Програма реформування сектору юстиції «Нове правосуддя», 2021. 32 с. URL: <https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2021/09/New-Justice-Report-ICTJ-UKR.pdf> (дата звернення: 02.12.2023).

69. Перехідне правосуддя після збройного конфлікту: як примирити людей після деокупації?. *Українська Гельсінська спілка з прав людини*. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/perekhidne-pravosuddia-pislia-zbroynoho-konfliktu-iaak-prymyryty-liudey-pislia-deokupatsii/> (дата звернення: 02.12.2023).

70. Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою : Закон України від 17.04.2014 р. № 1223-VII : станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1223-18#Text> (дата звернення: 02.12.2023).

71. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 р. № 1706-VII : станом на 3 серп. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (дата звернення: 02.12.2023).

72. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України від 09.04.2015 р. № 317-VIII : станом на 27 лип. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення: 02.12.2023).

73. Про недопущення переслідування та покарання осіб з приводу подій, які мали місце під час проведення мирних зібрань, та визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України : Закон України від 21.02.2014 р. № 743-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/743-18#Text> (дата звернення: 02.12.2023).

74. Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті : Закон України від 09.04.2015 р. № 314-

VIII : станом на 27 лип. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text> (дата звернення: 02.12.2023).

75. Проект Закону про засади державної політики перехідного періоду : Проект Закон України 5844 від 09.08.2021 URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72625 (дата звернення: 02.12.2023).

76. Рангелов Я., Терос М., Кандіч Н. Підходи ЄС до правосуддя у період конфлікту та перехідний період. Лондон : Фонд ім. Фрідріха Еберта, 2016. 15 с.

77. Сурілова О. О., Акіменко Ю. Ю. Взаємодія правової системи ЄС з іншими правовими системами : навч.- метод. посіб. для аспірантів спец. 293 «Міжнародне право»; за ред. Х. Н. Бехруза; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2022. 88 с.

78. Тищенко Ю. Перехідне правосуддя: перед деокупацією чи після?. *Коаліція Реанімаційний Пакет Реформ*. 2020. URL: <https://rpr.org.ua/news/perekhidne-pravosuddia-pered-deokupatsiieiu-chy-pislia/> (дата звернення: 18.05.2022).

79. Філатов В., Аналіз міжнародно-правових актів ЄС у сфері перехідного правосуддя; Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, Спеціальний випуск № 2, 2022. ст. 284-289 URL: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2022-6-284-289> (дата звернення: 02.12.2023).

80. Харчилава Т. Перехідне правосуддя для України: як відновити справедливість для жертв війни. *Газета "Закон і Бізнес". Законодавство, влада, права людини*. URL: <https://zib.com.ua/ua/153682.html> (дата звернення: 02.12.2023).